

Erasmus in crisistijd

Lucas Cranach de Oude: Erasmus. Museum Boymans van Beuningen, Rotterdam, bruikleen van de Erasmusstichting. Foto: Wikimedia Commons.

Erasmus in crisistijd
Stefan Zweig en zijn
Triumph und Tragik des Erasmus von Rotterdam

Rede

uitgesproken bij de openbare aanvaarding van het ambt
van bijzonder hoogleraar vanwege de Erasmusstichting
met als leeropdracht cultuurgeschiedenis, in het bijzonder
de intellectuele geschiedenis van de late 15^e tot de late 17^e eeuw,
bij de Erasmus School of History, Culture and Communication
van de Erasmus Universiteit Rotterdam
op 12 december 2013

door

Edwin Rabbie

Florivallis 2014

Colofon
© Edwin Rabbie, 2014
Uitgeverij *Florivallis*, Amersfoort
ISBN 978 90 75540 50 5

Mijnheer de Rector Magnificus, dames en heren,

Als Amsterdammer uit de Watergraafsmeer uitverkoren om een leerstoel te bekleden namens een stichting die de naam draagt van de grote Rotterdammer, tevens de naamgever van deze universiteit, is het een beetje opletten wat je *ex cathedra* over Erasmus zegt; al te on aardige dingen worden je mogelijk al snel nagedragen. Maar zelfs met dit in het achterhoofd is er denk ik weinig mis mee om te constateren dat Desiderius Erasmus een leven heeft geleid dat arm was aan uiterlijke hoogtepunten. Dat heeft biografen er niettemin nooit van weerhouden om zich te wagen aan het vervaardigen van weer een nieuwe levensbeschrijving. Vanaf de korte *vita* die de eerste onder hen, Erasmus' goede vriend Beatus Rhenanus, nog in het sterfjaar 1536 liet verschijnen,¹ tot aan het dit najaar verschenen hoorcollege op vier CD's van Hans Trapman,² gaat het inmiddels om een hoeveelheid werken waarmee een flinke boekenkast te vullen valt.

Bij één van Erasmus' biografen en het boek van zijn hand wil ik in de mij vanmiddag toebemeten tijd wat langer stilstaan. Dat doe ik overigens niet, laat ik dat vooropstellen, omdat ik het boek in kwestie *als biografie* zo buitengewoon geslaagd vind. Dat is namelijk niet het geval. Wie uitvoerig en goed geïnformeerd wenst te worden over leven en met name werken van Erasmus kan beter naar een ander boek grijpen; ze zijn er zoals gezegd te over. Het gaat bij deze biografie duidelijk om andere kwaliteiten die de nadere kennismaking met haar de moeite waard maken, reden waarom ik het aandurf om daarvoor vanmiddag uw aandacht te vragen. Wat die kwaliteiten zijn, zal u hopelijk na afloop duidelijk zijn geworden.

REVERENDISSIMO IN CHRISTO PATRI, EIDEMQUE ILLUSTRISSIMO PRINCIPI, DOMINO HERMANNO, sanctæ Colonienſis eccleſiæ archiepiſcopo, ſacri Romani imperij per Italiam archicancellario, principi electori, Vveſtphaliæ & Angariæ duci, legatoq; nato, ac Padelbornenſis eccleſiæ adminiſtratori,
Beatus Rhenanus Salutem D.

ORIGENEM Adamantium quanti fecerit antiquitas reuerentiſſime præſul & idem illuſtriſſime princeps, nemini poteſt obſcurum eſſe, duntaxat qui in ueterum theologorū libris ſit non oſcitanter uerſatus. Nam hunc non ueretur D. Hieronymus magiſtrum eccleſiarum poſt Apoſtolos appellare, eius acutiſſimum ingenium ſubinde prædicans, ut qui cunctos ante ſe diuinarum literarum interpretes longè uicerit. Et D. Aurelius Auguſtinus huius ſcripta cupit in linguam uerti Latinam, nimirum perbelle cognitum habens quàm ſit in tractandis ſcripturis ſupramodum felix. Iam Victorius ac Hilarius Pictauiorum epiſcopus lu culenti ſane orthodoxæ pietatis propugnatores, integras ex illo paginas in ſuos cõmentarios auctore D. Hieronymo trãſtulerunt. Sed quis ex ueteribus qui poſt Origenem uiuere, non inſigniter in literis ab eodè eſt adiutus: quippe hic ſcriptor quum quòd ingenio perſpicaciſſimo & optimis diſciplinis omnifariã exulto præditus fuit, tum quòd improbo ſtudio ſacris monumentis inuigilauit, primus quaſi glaciem ſcudit iuxta prouerbiũ in enarrandis ſcripturis diuinis. Quæ uero laus quamq; copioſa debeatur primis quibuſque rerum optimarum auctoribus, nemini ambiguum eſt. Si enim Liuius Andronico ac Q. Ennio laudi tribuitur quòd apud Latinos Græcorum imitatione primi carmen iunxerint, ſi Lælio Lanuuius Seruiusq; Clodio, quòd græmaticam olim inſtruxerint, auxerintq;, quibus præconijs efferendus Origenes non rei prophanæ ſed planè diuinæ primus inuentor, uiam uidelicet oſtendens qua ſacroſanctorū uoluminum additi ſenſus eruerentur. Nec uero ſolent prima quæq; experimenta ab omni parte ſemper eſſe felicia omniſq; culpæ expertia. quod Origeni quoq; eueniſſe haud prorfus negari poteſt. ſed ueniam meretur antiquitas, ſi rectius ſentientibus obſequèter auſcultet. Proinde candidiſſimus ille nobilium ingeniorum fautor D. Hieronymus ad Pammachium & Oceanum, Origeni prudenter patrociniãns Horatianum illud ſcite uſurpat, Quandoq; bonus dormitat Homerus. Verum operi longo ſas eſt obrepere ſomnum.

Tam huius uetuliſſimi ſcriptoris lucubrationes ex innumeris quæ extabant olim proli dolor pauculas reliquas, ſummæ eruditionis ac iudicij uir acerrimi **DES. ERASMVVS ROTERODAMVS** non ſine cauſa poſt D. Hieronymi, Cypriani, Hilarij, Irenæi atq; Auguſtini ſcripta à ſe recognita, nouiſſime caſtigandas ſumpſit in manus. nonnunquam enim in ſinem optima referuntur. Quis porrò liber à mendis purus hodie: quis auctor ab impoſtoribus non contaminatus? Ita q; quod in alijs ſcriptoribus hæctenus feliciffimè præſtitit Eraſmus, idem in Origene magna diligentia ac admirabili iudicio fecit, nihil omittens quod ad illuſtrandum tam eximium ſacrarum literarū interpretem pertinere: hoc eſt uitam illius in Epitomen redegit. De doctrina, libris eius, deq; ratione docendi, phraſi, artificio, ordineq; quem ſequitur,
2 lectorem

Beatus Rhenanus' eerste biografie van Erasmus (Origenes, *Opera*, Bazel, 1536).

STEFAN ZWEIG

Triumph und Tragik
des
Erasmus von Rotterdam

WIEN
HERBERT REICHNER
1934

Titelpagina van de eerste, gelimiteerde uitgave, Wien, 1934.

In juni 1934 verscheen bij Herbert Reichner Verlag in Wenen een luxe-uitgave in 600 exemplaren³ van *Triumph und Tragik des Erasmus von Rotterdam* van de hand van de Oostenrijkse schrijver Stefan Zweig. De Nederlandse vertaling,⁴ waaruit ik zo nu en dan zal citeren, is van vier maanden later. Ik vermoed dat bij velen van u de naam Zweig niet veel meer associaties oproept dan een vage herinnering aan een boekenlijst Duits, waarop naast enkele andere meesterwerken die vooral daardoor gekenmerkt werden dat ze de honderd pagina's niet te boven gingen, min of meer standaard Zweigs *Schachnovelle* figureerde.⁵ Daarom iets meer over deze enigszins in vergetelheid geraakte auteur. Stefan Zweig⁶ werd op 28 november 1881 in Wenen geboren in een geassimileerd Joods gezin, doorliep het gymnasium in zijn geboortestad en studeerde wijsbegeerte in Wenen en Berlijn, een studie die hij in 1904 afsloot met een *cum laude* promotie op een proefschrift over de filosofie van Hippolyte Taine. Al tijdens zijn studie debuteerde hij als dichter, maar het is als prozaschrijver dat hij aanspraak kan maken op blijvende bekendheid. Dat prozawerk valt uiteen in twee categorieën: enerzijds fictioneel proza, voornamelijk bestaand uit een groot aantal novellen. Anderzijds de biografieën die hij sedert 1910 met grote regelmaat het licht deed zien. Daaronder zijn negen biografieën van literatoren, onder wie Dickens, Dostojewski, Tolstoi en Stendhal, verschenen onder de verzameltitel *Die Baumeister der Welt*.⁷ Tot hetzelfde genre behoren de vijf korte historische schetsen (later met nog negen andere aangevuld) die in 1927 onder de titel *Sternstunden der Menschheit* als deeltje 165 van de bekende *Insel Bücherei* het licht zagen.⁸ Het gaat bij die *Sternstunden* (de Nederlandse vertaling⁹ luidt, niet helemaal gelukkig, 'noodlotsuren') om momenten waarin de loop van de wereldgeschiedenis een beslissende wending neemt, waarbij die ommekeer telkens zijn uitdrukking vindt in het lot van één enkele persoon. Van dergelijke *Sternstunden* en *Weltstunden* of ook *Weltminuten*, die laatste twee door Zweig zelf bedachte¹⁰ termen die min of meer hetzelfde betekenen, wemelt het ook in de biografie van Erasmus. Nu al verdient te worden opgemerkt dat het bij deze *Sternstunden*, anders

dan wellicht in de verwachting zou liggen, in veel gevallen niet om gelukkige en geslaagde momenten gaat; integendeel: Napoleon verliest de slag bij Waterloo; Scott bereikt als tweede de Zuidpool en laat er het leven bij,¹¹ enzovoort. In Zweigs eigen woorden: 'In mijn biografieën is het altijd de figuur van degene die niet in de reële sfeer van het succes, maar uitsluitend in morele zin gelijk krijgt, die mij aantrekt.'¹²

Die erste Ausgabe von Stefan Zweigs „Triumph und Tragik des Erasmus von Rotterdam“ wurde im Frühjahr 1934 von Jahoda & Siegel in Wien gedruckt. In den Handel gelangten sechshundert nummerierte Exemplare auf Zerkallbüthen der Papierfabrik Renker & Söhne. Die ersten einhundert Exemplare wurden vom Verfasser signiert und von Albert Günther, Wien, in Halbleder gebunden. Weitere einhundert Exemplare wurden für Freunde auf Japan-Dokumentenpapier abgezogen und mit römischen Ziffern gekennzeichnet. Dieses Stück hat die Nummer 332

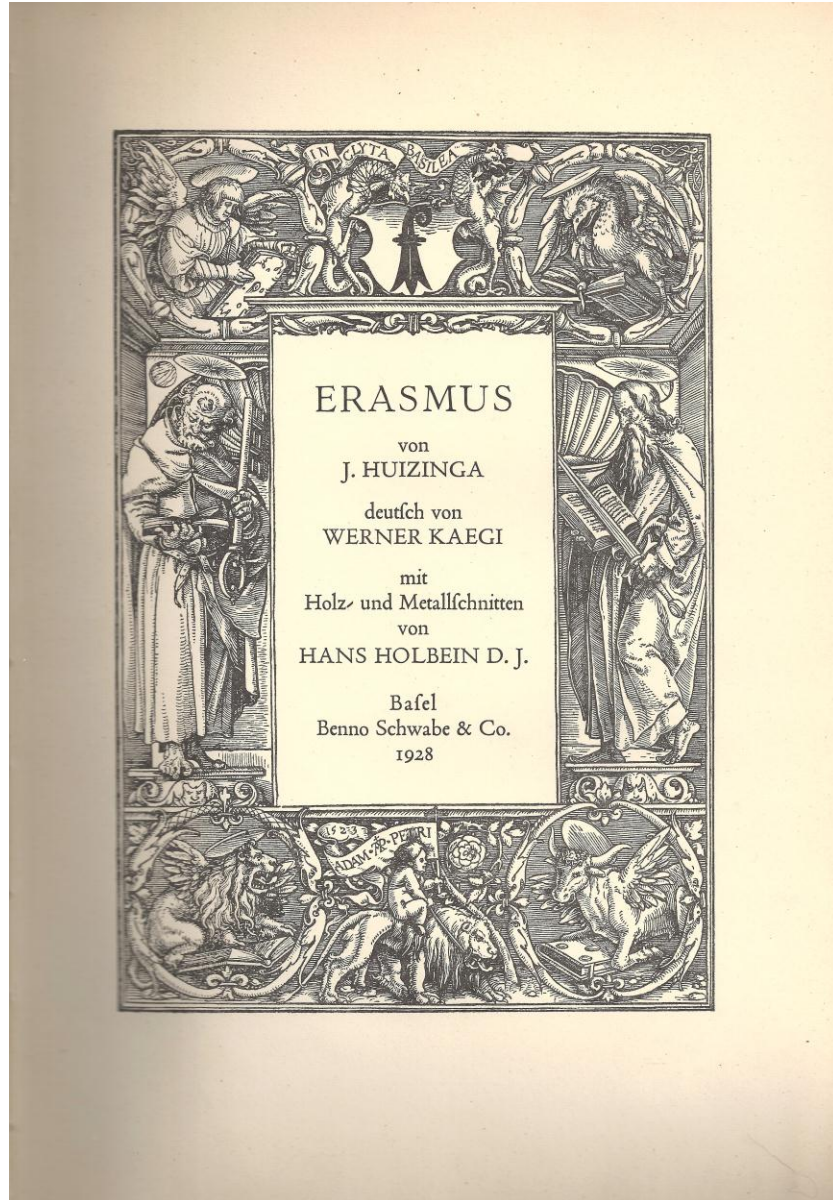
Colofon van de eerste uitgave.

In het begin van de jaren 30 van de vorige eeuw stond Stefan Zweig op het hoogtepunt van zijn roem. Hij was binnen het Duitse taalgebied een van de meest gelezen en best verkopende auteurs en daarbuiten een van de meest vertaalde. Wat hem tot het schrijven van een boek over Erasmus heeft gebracht, laat zich nog reconstrueren uit zijn correspondentie. Op 16 april 1932 richtte hij zich vanuit zijn woonplaats Salzburg per brief aan de lector van zijn vaste uitgeverij Insel Verlag. Dat korte briefje¹³ bevatte het verzoek om hem exem-

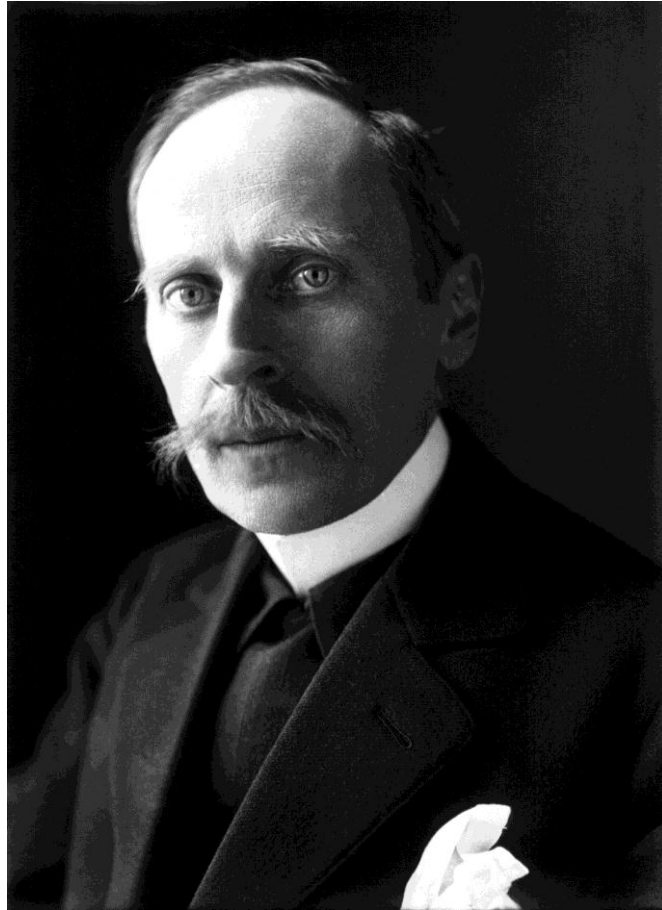
plaren van de Duitse vertalingen van Johan Huizinga's *Herfsttij der Middeleeuwen* en diens *Erasmus* toe te zenden. De Erasmusbiografie van de Leidse historicus uit 1924¹⁴ was in 1928 bij Schwabe in Bazel in een luxe-uitgave verschenen, in het Duits vertaald door de jonge Zwitserse historicus Werner Kaegi.¹⁵ Zweig was op de boeken van Huizinga opmerkelijk gemaakt door zijn echtgenote Friderike.¹⁶ Overigens, en dit terzijde, wij Nederlanders zijn niet zonder enige reden ertoe geneigd de grote Huizinga als wereldberoemd te beschouwen, maar uit de brief van Zweig blijkt duidelijk dat hij nog nooit van de man gehoord had en slechts een half verstante naam had onthouden; hij heeft het over twee 'buitengewoon mooie boeken'¹⁷ van ene 'Huizinger'.

Zweig heeft de boeken kennelijk snel gelezen, want al ruim drie weken later, op 9 mei 1932, schrijft hij aan zijn vriend, de Franse schrijver Romain Rolland: 'ik droom van een boek over Erasmus van Rotterdam'.¹⁸ En hij vervolgt in zijn niet al te beste Frans: 'zijn (Erasmus) lot was het onze; wat was hij alleen aan het einde van zijn leven, omdat hij weigerde partij te kiezen zowel vóór als tegen de reformatie en omdat hij de haat om futiele kwesties niet begreep'.¹⁹ Deze uitlatingen zeggen al het een en ander over Zweigs visie op Erasmus: hij ziet hem als lotgenoot die weigerde partij te kiezen tussen de twee strijdende partijen die er in zijn tijd waren – dat wil zeggen, evenals Zweig dat in het conflict van zijn eigen dagen weigerde – en als iemand die dat conflict zag als een strijd om dingen die er niet wezenlijk toe deden.

De eerste schets voor zijn biografie schreef Zweig tijdens een kort verblijf eind april 1933 in Cadenabbia aan het Comomeer.²⁰ Kort voordien had hij in een brief aan de Oostenrijkse toneelhistoricus Joseph Gregor te kennen gegeven dat hij 'unbedingt' voor studie van in zijn woonplaats niet aanwezige literatuur naar België of Bazel diende af te reizen.²¹ Dat de grootste collectie Erasmiana ter wereld ook toen al in de Rotterdamse bibliotheek te vinden was, schijnt hem te zijn ontgaan. Die reis naar België heeft Zweig naar het zich laat

Titelpagina van de Duitse vertaling van Huizinga's *Erasmus*, Bazel, 1928.

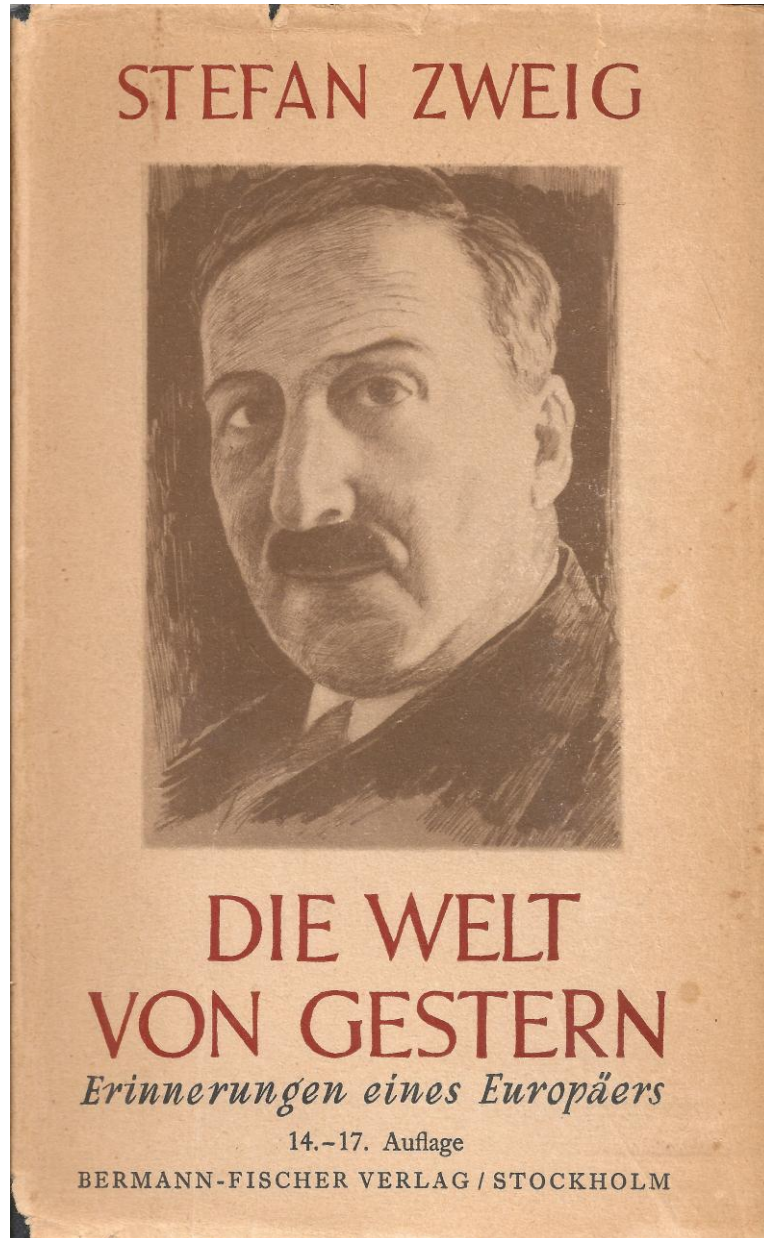

Romain Rolland in 1914. Foto: Bibliothèque Nationale, Wikimedia Commons.

aanzien nooit gemaakt en ook over bibliotheekbezoek in Bazel weten we verder niets. Wel is duidelijk dat Zweig in oktober en november 1933 in Londen in de bibliotheek van het British Museum aan het werk is geweest. Intussen valt uit zijn correspondentie op te maken dat de arbeid aan de biografie niet vlot verliep; eind oktober 1933 blijkt dat het werk op de lange baan geschoven werd; als gevolg van een interessante ontdekking in het British Museum was hij eerst aan een biografie van Maria Stuart begonnen.²² Maar in de lente van 1934 is het boek dan eindelijk af en is er ook een uitgever gevonden. Begin augustus kan Zweig de exemplaren van de eerste, gelimiteerde uitgave aan zijn vrienden toezenden. In het volgende jaar verscheen bij dezelfde uitgeverij een eenvoudiger uitgevoerde handelsuitgave.

In zijn kort voor zijn zelfmoord in 1942 geschreven en postuum gepubliceerde mémoires *Die Welt von Gestern* heeft Zweig zich over zijn boek uitgelaten in die zin dat het hier om een verhuld zelfportret zou gaan, een ‘verschleierte Selbstdarstellung’.²³ Wat dit betekent voor het historische gehalte van een biografie van Erasmus zal nog blijken. In elk geval kan nu reeds worden vastgesteld dat het boek zichzelf als een biografie van Erasmus presenteert en niet bijvoorbeeld als een historische roman.²⁴ Dat blijkt bijvoorbeeld *a contrario* uit het feit dat Zweig al vrijwel in het begin opmerkt dat alles wat in de roman van Charles Reade, *The Cloister and the Hearth*²⁵ uit 1861, over de jeugd van Erasmus wordt gezegd, verzonnen is. Kenmerkende eigenschappen van de historische roman als fictieve dialogen en het weergeven van de gedachten van de personages vindt men hier niet. Het is dus overeenkomstig de intentie van Zweig wanneer wij zijn uitlatingen toetsen aan wat hem omtrent de historische Erasmus bekend was.

Als ik het goed zie, dan gaat het bij dat verhulde zelfportret met name om twee eigenschappen van de auteur die hij eveneens aan Erasmus toedicht, te weten zijn pacifisme en, in het verlengde daarvan, de weigering om partij te kiezen. Bij Erasmus heeft dat laatste, we zagen het reeds, vooral betrekking op zijn houding in het

Stefan Zweig, *Die Welt von Gestern*, Stockholm, 1946.

belangrijkste conflict dat gedurende de laatste twintig jaren van zijn leven opgeld deed, dat tussen de Rooms-Katholieke kerk en de Reformatie, die laatste in de persoon van Martin Luther. Wat betreft het pacifisme, Zweig aarzelt niet om Erasmus als ‘de eerste literaire theoreticus van het pacifisme’²⁶ te beschouwen. Dat is wellicht wat eenzijdig, want Erasmus was mogelijk niet in alle opzichten een principiële pacifist, maar het doet wel recht aan zijn juist in dit opzicht vernieuwende gedachtegoed en de belangrijke rol die zijn werken hebben gespeeld in de visie op oorlog en vrede in later eeuwen. Er zijn immers weinig gebieden te bedenken waarin zijn invloed zo bespeurbaar is; de term ‘Erasmiaans’ is tot in onze tijd synoniem gebleven met begrippen als pacifistisch, gematigd en tolerant. In zoverre is Zweig, wiens eigen principiële pacifisme bij tijdgenoten zowel bewondering als ergernis opriep,²⁷ dus binnen de grenzen van wat historisch verdedigbaar is gebleven. Wat het tweede aspect betreft, Erasmus' weigering om partij te kiezen, lijkt mij dat niet zonder meer het geval te zijn. Dat Erasmus conflicten uit de weg ging, is maar in zeer beperkte mate waar; dat hij zijn leven lang anders *beneerd* heeft, kan daar weinig aan af doen. Alleen diegene die nooit een blik heeft geworpen in het negende – en meest volumineuze – deel van zijn verzamelde werken, dat de, door de auteur eufemistisch als 'apologieën' aangeduide, polemieken bevat, kan volhouden dat Erasmus liever zweeg dan een tegenstander met de pen aan te vallen. Erasmus was niet alleen een frequente, maar ook een buitengewoon gemene en lichtgeraakte polemist, die in alle van de talrijke door hem uitgevochten, voor ons grotendeels nauwelijks meer navoelbare conflicten het laatste woord wilde hebben.²⁸ Zweig, die met uitzondering van de juist in dit opzicht niet geheel typische polemieken met Luther waarschijnlijk van geen van die polemieken kennis heeft genomen, legt er sterk de nadruk op dat die weigering, anders dan men geneigd is te denken, geen lafheid impliceert. Integendeel, juist voor het innemen van een neutrale positie en daarbij blijven in een situatie van scherpe tegenstellingen is heldenmoed nodig. Aan de

problematiek van de neutrale houding ten opzichte van een heersend conflict wijdt Zweig een aanzienlijk deel van zijn eerste hoofdstuk, waarbij een aantal van zijn overwegingen zo algemeen geformuleerd is dat men geneigd is daaraan een ruimere betekenis toe te kennen dan als waren zij uitsluitend geschreven met het oog op de situatie van Erasmus. Er lijkt in dat opzicht inderdaad sprake te zijn van een beginselprogramma, een apologie van Zweig zelf.

Daartoe moeten we de politieke achtergrond waartegen de Erasmusbiografie is geschreven voor ogen houden. Eind januari 1933 waren de Nationaal-Socialisten in Duitsland aan de macht gekomen. Binnen korte tijd veranderde Duitsland in een steeds meer totalitaire politiestaat, waarin het met de vrijheid van meningsuiting gedaan was. Zweig onderhield nauwe banden met Duitsland, nu een groot deel van zijn lezerspubliek daar woonachtig was, en omdat zijn werken bij een Duitse uitgeverij verschenen, de al genoemde in Leipzig gevestigde Insel Verlag. Zweig heeft niet alleen geruime tijd geprobeerd om de banden met Insel en zijn uitgever, de met hem persoonlijk bevriende Anton Kippenberg, in stand te houden, maar, en dat zou meer verbazing kunnen wekken, heeft ook grote aarzeling gekoesterd om zich openlijk tegen het Naziregime uit te spreken. Deze tweestrijd en de langzame bewustwording aan de zijde van Zweig dat hij Duitsland in het algemeen en Insel Verlag in het bijzonder vaarwel diende te zeggen is goed te volgen in de onlangs voorbeeldig geannoteerd uitgegeven briefwisseling met Joseph Roth.²⁹ Deze eveneens Oostenrijks-Joodse romanschrijver en journalist heeft anders dan Zweig nooit enige illusie over de aard van de nieuwe Duitse machthebbers gekoesterd en heeft zijn vriend in herhaalde brieven op indringende wijze ertoe trachten te bewegen met Duitsland en Insel te breken, uiteindelijk met succes.³⁰ De andere kant van het verhaal, Zweigs contacten met zijn Duitse uitgever, is eveneens veel duidelijker geworden als gevolg van een Duitse studie uit 1998³¹, waarin voor het eerst de in het archief van Insel bewaard gebleven en op enkele na onuitgegeven brieven van Zweig en de

eveneens ongepubliceerde brieven van zijn uitgever benut zijn. Daaruit blijkt bijvoorbeeld dat Zweig nog in december 1933 het boek aan Kippenberg ter publicatie heeft aangeboden en aanvankelijk van plan is geweest het van een gedrukte opdracht ter gelegenheid van diens zestigste verjaardag in mei 1934 te voorzien.

Een incident waarbij ook het Erasmusboek een zijdelingse rol speelt, is kenmerkend voor de houding van Zweig in de beginperiode van de Nazidictatuur. Bij de nieuw opgerichte Duitstalige afdeling van uitgeverij Querido in Amsterdam verscheen in september 1933 de eerste aflevering van het tijdschrift *Die Sammlung*.³² Redacteur was Klaus Mann, de oudste zoon van Thomas Mann; de bijdragen in het eerste nummer waren voor het merendeel afkomstig van uit Duitsland uitgeweken literatoren. Onder de namen van degenen die voor komende nummers hun medewerking beloofd hadden,³³ bevond zich ook die van Stefan Zweig; deze had al in mei 1933 aan Klaus Mann toegezegd dat een hoofdstuk van het Erasmusboek als voorpublicatie in *Die Sammlung* zou worden afgedrukt.³⁴ Daarbij had hij zich zorgvuldig op de hoogte gesteld wat de teneur van het nieuw op te richten tijdschrift zou zijn: mits die niet ‘direkt agressiv’ was, wilde hij erin publiceren. Het eerste nummer opende echter met een programmatisch voorwoord van Klaus³⁵ en een artikel van diens oom Heinrich Mann waarin de auteur fel tegen de nieuwe machthebbers in Duitsland van leer trok.³⁶ Voor enkele auteurs, van wie de werken in Duitsland nog gewoon verkocht mochten worden, onder wie Thomas Mann, was dat aanleiding om – onder druk van hun Duitse uitgever – in een open brief³⁷ hun aangekondigde medewerking aan het blad op te zeggen. Zweig deed iets dergelijks; hij richtte op 26 september 1933 op diens verzoek een brief³⁸ aan de reeds genoemde uitgever van Insel, Anton Kippenberg, waarin hij hem in door Kippenberg zelf opgestelde bewoordingen onder meer liet weten dat hij ‘tot zijn grote verrassing’ had moeten constateren dat het bij *Die Sammlung* niet om een zuiver literair, maar om een grotendeels politiek orgaan ging. Van een voorpublicatie van het Erasmusboek in *Die Sammlung* kon onder

Ab 1. September 1933 erscheint monatlich

DIE SAMMLUNG

LITERARISCHE MONATSSCHRIFT

unter dem Patronat von André Gide, Aldous Huxley, Heinrich Mann. Herausgegeben von Klaus Mann mit Beiträgen von

Max Brod	Emil Ludwig
Jean Cocteau	Heinrich Mann
Alfred Döblin	Thomas Mann
Anthonie Donker	André Maurois
A. den Doollaard	Walter Mehring
Lion Feuchtwanger	H. L. Mencken
Bruno Frank	Peter Mendelsohn
Ortega y Gasset	Robert Musil
André Gide	Gustav Regler
Jean Giraudoux	Romain Rolland
Claire u. Ivan Goll	Jules Romains
Werner Hegemann	Joseph Roth
Wolfgang Hellmert	René Schickele
Wilhelm Herzog	Herbert Schlüter
Artur Holitscher	Annemarie Schwarzenbach
Ödön Horvath	Anna Seghers
Aldous Huxley	Ernst Toller
Heinrich Eduard Jacob	Karl Tschuppik
Edmond Jaloux	Wilhelm Uhde
Alfred Kerr	Jakob Wassermann
Hermann Kesten	Ernst Weiss
Egon Erwin Kisch	Franz Weiskopf
Rudolf Leonhard	Arnold Zweig
Sinclair Lewis	Stefan Zweig u. a.
Ferdinand Lion	

Preis jedes Heftes Fl. 0.75 oder Schw. Fr. 1.50

JAHRESABONNEMENT

fl. 7.50 oder Schw. Fr. 15.00

In jeder Buchhandlung erhältlich

QUERIDO VERLAG AMSTERDAM
Keizersgracht 333

Lijst van beoogde medewerkers aan *Die Sammlung* (achterzijde stofomslag van Alfred Döblin, *Jüdische Erneuerung*, Amsterdam, 1933).

Stefan Zweig. Foto: ÖNB/Wien, inventaris nr. NB 505612-B.

die omstandigheden geen sprake meer zijn. Zweig had er niet op gerekend dat zijn als privé bedoelde dementi in de openbaarheid terecht zou komen. Maar dat gebeurde wel, en dat op de voor Zweig meest ongunstige manier: Kippenberg liet de brief 'uit voorzorg' doorsturen naar het propagandaministerie en vandaar uit werd de brief, zonder vermelding van de aanleiding voor het schrijven ervan, als bijlage gevoegd bij het wekelijkse vakblad voor de Duitse boekhandel, het *Börsenblatt*. Die publicatie gaf de in Wenen verschijnende socialistische *Arbeiter-Zeitung* aanleiding tot een felle aanval op Zweig, die naar aanleiding van een tweevoudige repliek op een heuse polemieek uitliep.³⁹ In *Die Sammlung* reageerde Zweigs goede vriend Romain Rolland op het terugtrekken van de beoogde auteurs van het tijdschrift met een spontane verklaring, die weliswaar niet in de eerste plaats tegen Zweig gericht was, maar die deze, zeker nu zij van zijn goede vriend afkomstig was, wel pijnlijk moet hebben getroffen.⁴⁰ Rolland wees er met een rake historische parallel op dat ook Victor Hugo in ballingschap op Guernsey zich onmogelijk buiten de politiek had kunnen en mogen houden. Ik noemde in dit verband al de naam Joseph Roth; in een lange en emotionele brief aan Zweig van 7 november 1933⁴¹ bezwoer hij hem te breken met Duitsland in het algemeen en Insel in het bijzonder. De heldere en illusieloze blik die Roth op de situatie in Duitsland had, contrasteert sterk met het weifelende standpunt van Zweig.

Zo was het boek dat pacifisme, anti-fanatisme en verdraagzaamheid wilde prediken al vóór zijn verschijnen onderwerp geworden van een onverkwikkelijke ruzie.

Het is Zweigs neutrale houding tegen beter weten in, gevolgd door de noodzaak om uiteindelijk *nolens volens* toch partij te kiezen, die hij, zo komt het mij althans voor, op zijn subject Erasmus geprojecteerd heeft. Erasmus' weigering om 'als enige van de [geestelijke] leiders van zijn tijd' partij te kiezen tegen Luther is 'zijn gedenkwaardige daad', aldus Zweig;⁴² zijn wegblijven op de Rijksdag te Augsburg in 1530,

waar de definitieve breuk optreedt, is ‘de laatste, de beslissende nederlaag’ van de Erasmiaanse idee.⁴³

Lucas Cranach de Oude: Luther (1529). Foto: Bildarchiv Foto Marburg; Wikimedia Commons.

Terwijl enerzijds Zweig zichzelf lijkt te projecteren op Erasmus, is er iets spiegelbeeldigs aan de hand bij het beeld dat Zweig van Luther schetst. Dat beeld is namelijk duidelijk als voorafspiegeling van Hitler bedoeld. Het moet zeker de contemporaine lezers op het eerste gezicht duidelijk zijn geweest dat Zweigs beeld van Luther de trekken van de Duitse dictator vertoont. In een zorgvuldige analyse van het Lutherbeeld bij Zweig en Thomas Mann heeft de Amsterdamse Germanist Ferdinand van Ingen die overeenkomsten duidelijk in het licht gesteld.⁴⁴ De eerste keer dat Zweig Luther noemt, introduceert hij hem veelzeggend als ‘de revolutionair’, ‘de door troebele Duitse volkskrachten daimonisch gedreven mensch’,⁴⁵ een karakteristiek die evengoed voor de 20e-eeuwse dictator zou kunnen gelden. ‘Onverdragelijk’, want veel te veel eer voor het heden, vond Thomas Mann die parallel, zo noteerde hij op 29 juli 1934 naar aanleiding van die woorden in zijn dagboek, daarbij opmerkend: *‘Wer erkennt nicht Hitler?’*⁴⁶ Bij die tekening blijft het niet; elders in het boek lezen we dat Luther, onverschillig wat hij zei, op ‘harde dictatorische toon’ sprak;⁴⁷ zijn ‘met de vuist op tafel slaan en met een schuimenden mond spreken’ waren voor Erasmus lichamelijk onverdragelijk.⁴⁸ En weer elders: ‘de opgehoopte ressentimenten van een geheel volk zijn hem, Luther, in handen gevallen; heel het duitsche nationale bewustzijn, begeerig [...] revolutie te maken, [...] de vreemdenhaat, de duistere, sociale, religieuze gloed [...] is door [...] Luther [...] gewekt [...]. Het gansche duitsche volk, omdat het in Luther een man des moeds en der daad ziet, werpt zijn totnogtoe verbrokkelden hartstocht in hem.’⁴⁹ Met name de genoemde vreemdelingenhaat lijkt meer te passen bij de situatie van 1933 dan bij die van de vroege 16e eeuw. *Epitheton ornans* van Luther is bij Zweig het woord ‘fanatiek’, dat vele malen in dat verband valt.⁵⁰ Hoezeer datzelfde, in het normale spraakgebruik negatief geladen, woord in het jargon van de Nazi's juist een positieve betekenis heeft gekregen, heeft Victor Klemperer in zijn befaamde studie over de taal van het Derde Rijk helder in het licht gesteld.⁵¹

Ten slotte slaagt Zweig er zelfs in om het optreden van Luther met zoveel woorden met het eigentijdse begrip nationaal-socialisme in verband te brengen: ‘steeds, wanneer het *nationale* zich met het *sociale* in den gloed der godsdienstige extase verbindt, ontstaan die geweldige aardschokken, welke het heelal doen wankelen, en is, zooals bij Luther, een man aanwezig, waarin talloze enkelingen hun onbewusten wil verwerkelijk gelooven, dan vallen dien man magische krachten toe.’⁵² Hier is Luther nog slechts een voorbeeld in een klaarblijkelijk als algemeen op te vatten redenering over massapsychoses, waarbij de genoemde ‘magische krachten’ een duidelijke verwijzing lijken te zijn naar de twintigste-eeuwse dictator.

Overigens: in zijn correspondentie maakte Zweig er geen geheim van dat de parallellie Luther / Hitler geïntendeerd was; zo bijvoorbeeld in een brief aan Klaus Mann van 15 mei 1933, geschreven nog vóór hij met het boek begonnen was:

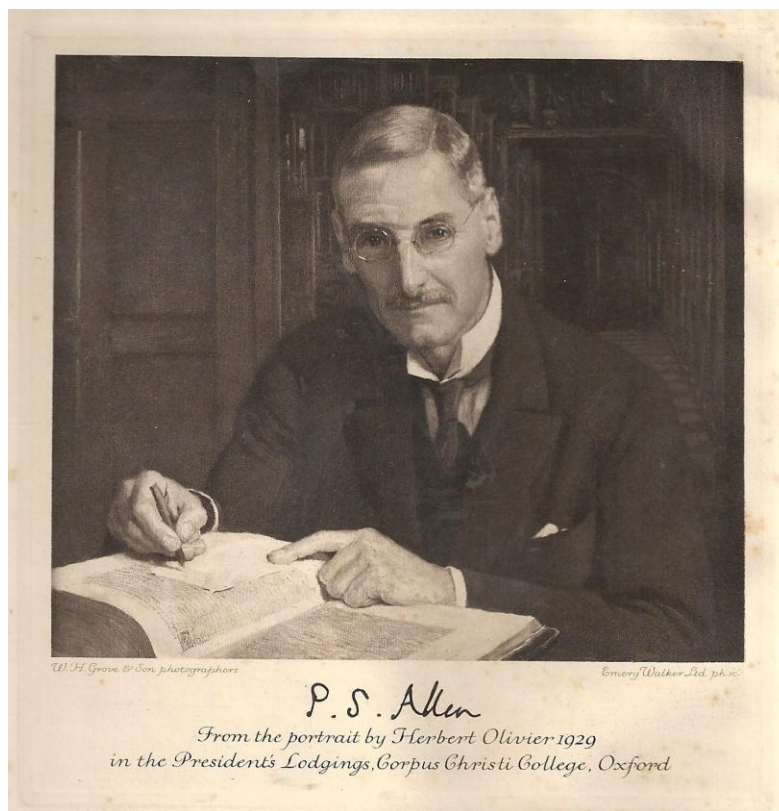
*Waar ik nu aan wil gaan werken is een studie over Erasmus van Rotterdam, de man die ook in zijn hart een humanist was, die door Luther dezelfde nederlagen geleden heeft als de humane Duitsers heden ten dage door Hitler lijden. Ik wil daarvan door middel van analogie een beeld geven en op geheel eigen [?] wijze met volkomen rechtvaardigheid in zijn persoon een beeld van onszelf en de anderen geven. Het zal hopelijk een hymne op de nederlaag zijn.*⁵³

Tot nu toe heb ik aan de hand van Zweigs briefwisseling en contemporaine bronnen laten zien in welke historische context het Erasmusboek tot stand is gekomen en wat Zweigs bedoelingen met het boek naar eigen zeggen waren. Het gaat daarbij om gegevens die in het algemeen eenvoudig in de primaire bronnen (briefwisseling) en secundaire literatuur terug te vinden zijn. Veel minder aandacht is er tot op heden geweest voor Zweigs bronnenstudie en schrijfproces. Dat heeft er ongetwijfeld mee te maken dat Zweig, anders dan Huizinga, in het geheel geen bronnen noemt. Ik wil daarom proberen

na te gaan welke literatuur hij heeft geraadpleegd en hoe hij die heeft verwerkt.

Laten we beginnen met de gegevens die de correspondentie ook hier levert. Zoals al opgemerkt heeft Zweig de Duitse vertaling van Huizinga's Erasmusbiografie gelezen. Er is daarnaast, ook dat noemde ik reeds, sprake van voorgenomen bibliotheekbezoek in Bazel of België, waarover verder niets bekend is. En verder kwam al ter sprake dat Zweig eind 1933 de bibliotheek van het Brits Museum heeft bezocht. Maar of hij daar veel aan Erasmus heeft gewerkt, valt te betwijfelen, daar zijn aandacht al gauw werd getrokken door Maria Stuart, onderwerp voor weer een nieuwe biografie. Tenslotte laat hij in een brief aan Romain Rolland terloops vallen dat hij, Zweig, hem bij gelegenheid enkele brieven van Erasmus in kopie zal toezenden. Die brieven zijn 'alsof ze gisteren door onszelf geschreven zijn'.⁵⁴ Klaarblijkelijk, zo concluderen de uitgevers van de brieven, had Zweig in mei 1932 reeds de beschikking over afschriften van brieven van Erasmus. Nu was Zweig een vermaard verzamelaar van autografen, maar dat hij brieven van Erasmus in origineel of zelfs ook maar in kopie gelezen zou hebben komt mij volkomen ongeloofwaardig voor. Dat zou immers zijn sporen in het boek moeten hebben achtergelaten, en van dat laatste is geen sprake.

Dit zegt ook wel iets over de manier waarop Zweig met zijn bronnen is omgesprongen: de briefwisseling van Erasmus, thans in elf delen volledig beschikbaar in de monumentale uitgave van de Engelse geleerde P.S. Allen, was in 1932 reeds tot en met deel VII gevorderd en bevatte aldus de brieven tot en met het jaar 1528. Daarmee was de briefwisseling voor zover het de door Allen bewerkte brieven betrof – alles op de laatste zes jaar van Erasmus' leven na – veruit het best toegankelijke gedeelte van Erasmus' geschriften. Welnu, niets in de tekst van Zweig wijst erop dat hij ooit ook maar een deel van Allens *Opus epistolarum* in handen heeft gehad. Hij citeert nauwelijks uit Erasmus' brieven, en waar hij dat wel doet, zijn de citaten overduidelijk uit de tweede hand. Ik ga er daarbij gemakshalve vanuit

Percy Stafford Allen (1869-1933). Uit: *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, Tom. VIII, Oxford, 1934

dat Zweig, die eindexamen had gedaan op een Weens gymnasium, over de nodige kennis van het Latijn beschikte, zodat hij op zijn minst in staat mocht worden geacht om Erasmus' teksten in het origineel te raadplegen. Het tegendeel blijkt in elk geval niet, nu alle – niet vreselijk talrijke – Latijnse citaten in Zweigs tekst goede zin geven en zonder fouten worden weergegeven. Daarentegen, *Graeca* Zweig *non legit*: bij het enige Griekse citaat, bestaande uit de twee woorden οὐ ἀριστοί,⁵⁵ ontbreekt bij het tweede woord zowel de spiritus als het

accent. Dat is overigens wel in lijn met de wijze waarop Erasmus zelf met citaten in het Hebreeuws, ook al zo een lastige taal, placht om te springen.

Ik zei zojuist dat waar Zweig uit de brieven van Erasmus citeert hij dat evident uit de tweede hand doet. Laat mij dat aan de hand van twee voorbeelden toelichten. In het hoofdstuk *De groote tegenstander* komt Zweig te spreken over de strijd tussen Erasmus en Luther. Daarbij parafraseert hij tamelijk uitvoerig Erasmus' brief van 30 mei 1519 aan Luther (nr. 980 bij Allen). Opvallend is dat Zweig in die parafrase op twee plaatsen de Latijnse tekst van de brief citeert, eerst wanneer Erasmus zegt dat hij van Luthers commentaar op de Psalmen oppervlakkig kennis heeft genomen (*degustavi*), vervolgens waar hij opmerkt dat hij zichzelf neutraal (*integrum*) wenst op te stellen.⁵⁶ Daaruit zou men kunnen concluderen dat Zweig deze brief in vertaling kende en uit zorgvuldigheid de Latijnse tekst (te vinden in deel III van Allen, in 1913 gepubliceerd) erbij heeft gepakt. Maar die conclusie zou onjuist zijn. Zweig citeert deze brief, zo blijkt uit zijn woordkeuze, uit een artikel van de historicus Erich König in jaargang 1921 van het *Historisches Jahrbuch* van de *Görres-Gesellschaft*, getiteld *Erasmus und Luther*.⁵⁷ Dat artikel behelst een polemieek tegen een andere Duitse historicus, de Lutherkenner Paul Kalkoff.⁵⁸ Kalkoff, destijds dé kenner van de Duitse reformatie in de jaren tussen 1517 en 1523, had vooral op basis van brief 980 conclusies getrokken die volgens König onjuist waren (daar had König gelijk in, maar dat terzijde). Om die reden geeft König in zijn artikel een volledige vertaling van de brief in, zoals hij het zelf noemt, *einer möglichst sinngetreuen Übersetzung*, waarbij hij op een gering aantal plaatsen waar dit van belang lijkt in de voetnoten het oorspronkelijke Latijn van Erasmus citeert. Behoeft het nog verder betoog dat dit (mede) de plaatsen zijn waarvan Zweig het Latijn aanhaalt?

Een tweede voorbeeld. In het volgende hoofdstuk citeert Zweig tamelijk uitvoerig uit epistola 1324, de brief van 1 december 1522 waarin paus Adrianus VI Erasmus oproept om de pen tegen Luther

Adrianus VI, gravure door Hendrik Bary (ca. 1671). Foto Wikimedia Commons.

op te nemen. Deze brief staat in deel V van de uitgave van Allen, verschenen in 1924 en dus voor Zweig beschikbaar. Dat hij Allens editie heeft geraadpleegd valt echter uit te sluiten; in dat geval zou hij nooit hebben beweerd dat het om een 'eigenhandige' brief van de paus gaat.⁵⁹ Bij Allen staat namelijk duidelijk vermeld dat de brief is overgeleverd in het Goudse kopiehandschrift 1324, terwijl zich in de bibliotheek van het Vaticaan een minuut van de brief bevindt. Daar komt nog bij dat uit de ondertekening van de brief volgt dat – uiteraard – niet de paus, maar diens secretaris Theodorus Hezius⁶⁰ de schrijver van de brief was. Het lijkt erop dat Zweig de brief en Erasmus als ontvanger ervan nóg belangrijker heeft willen maken dan ze al waren. Hier was Zweigs bron, zoals uit vergelijking met andere plaatsen volgt, het populair-wetenschappelijke boekje *Desiderius Erasmus und seine Stellung zu Luther auf Grund ihrer Schriften*,⁶¹ van de hand van de Duitse Lutherse theoloog Max Richter.⁶² Zweigs biografie culmineert in de beschrijving van het conflict tussen Erasmus en Luther; één derde van het boek is daaraan gewijd. Het boekje van Richter is voor dit gedeelte Zweigs belangrijkste bron geweest.

De reden waarom Zweig de brieven van Erasmus niet in de editie van Allen geraadpleegd heeft, ligt wat mij betreft voor de hand. Zoals al opgemerkt kende Zweig Huizinga's *Erasmus*, een boek dat geheel en al op basis van de editie-Allen is geschreven, zozeer zelfs dat Huizinga het in zijn opdracht aan het echtpaar Allen over 'offering ... a bunch of flowers picked in your own garden'⁶³ heeft. Van die bloemlezing kon Zweig volop profiteren.

Ik ga iets nader in op de invloed van Huizinga's boek⁶⁴ op Zweig. Ik wijs er in het voorbijgaan op dat ook ten aanzien van deze biografie van Erasmus beweerd is – door wie weet ik niet – dat het om een zelfportret zou gaan. Huizinga zelf heeft 'dat oordeel altijd als volstrekt onjuist verworpen'; '[z]oo groot als mijn bewondering voor Erasmus is, zoo gering mijn sympathie', schrijft hij in zijn autobiografische schets *Mijn weg tot de historie*.⁶⁵ Wat hier van zij, men

Quellen und Darstellungen aus der
Geschichte des Reformationsjahrhunderts

Herausgegeben von Dr. GEORG BERBIG, Pfarrer in Neustadt-Coburg.

III.

Desiderius Erasmus
und seine Stellung zu Luther
auf Grund ihrer Schriften.

Von
Dr. MAX RICHTER.

Mit dem Faksimile eines Briefes des Erasmus.

Leipzig.
Verlag von M. Heinsius Nachfolger.
1907.

Max Richter, *Desiderius Erasmus und seine Stellung zu Luther...*, Leipzig, 1907.

kan niet anders doen dan Mansfield⁶⁶ gelijk geven wanneer die zegt dat het zeker te ver gaat om Huizinga's Erasmus als zelfportret te beschouwen. Ook als men er met diezelfde geleerde en in navolging van Reedijk⁶⁷ vanuit gaat dat er sprake was van verwantschap, misschien wel tegen wil en dank, tussen Huizinga en Erasmus, dan is evenzeer duidelijk wat het onderscheid is met Zweig. Voor die laatste immers lijkt de kennismaking met Erasmus een openbaring te zijn geweest, zelfs in dien mate dat diens leven en opvattingen zijn blik op de eigen persoonlijkheid hebben gewijzigd. Over Huizinga kan dat bezwaarlijk beweerd worden.

Wat hier verder van zij, Zweig heeft Huizinga's biografie goed gelezen en er veel uit overgenomen. Dat ligt in de lijn der verwachting, want Huizinga's beeld van Erasmus vertoont nogal wat overeenstemming met dat van Zweig. Ook voor Huizinga is Erasmus de gematigde, vredelievende intellectueel die tegen zijn wil het conflict wordt ingezogen. Dat beeld kon niet nalaten op Zweig indruk te maken, en dat het dat heeft gedaan valt uit zijn vroegste reactie in de al genoemde brief aan Rolland al te constateren.

In het boek van Zweig kan een onderscheid worden gemaakt tussen biografische en meer beschouwende gedeeltes. Die meer beschouwende gedeeltes lijken sterk geïnspireerd op de drie centrale hoofdstukken en het slothoofdstuk van Huizinga's biografie, waarin hij achtereenvolgens 'Erasmus' geest', 'Erasmus' karakter' en zijn invloed op latere tijden beschrijft.⁶⁸ Ik noem als voorbeeld het laatstgenoemde hoofdstuk, waar Huizinga de vraag opwerpt waardoor Erasmus zo groot is gebleven, terwijl zijn streven ogenschijnlijk is mislukt. Die vraag is een van de centrale onderwerpen van Zweigs boek; hoor hoe hij dat motief al op de eerste pagina introduceert:

En dat hij bovendien overwonnen bleef in zijn strijd voor een betere, eensgezinder vorming onzer geestelijke wereld, dit zijn tragisch lot verbindt hem nog slechts inniger aan ons gevoel van broederschap.⁶⁹

We zagen reeds hoe dergelijke overwinningsnederlagen voor Zweig reeds lang vóór zijn Erasmus een geliefd onderwerp van zijn historische werken waren.

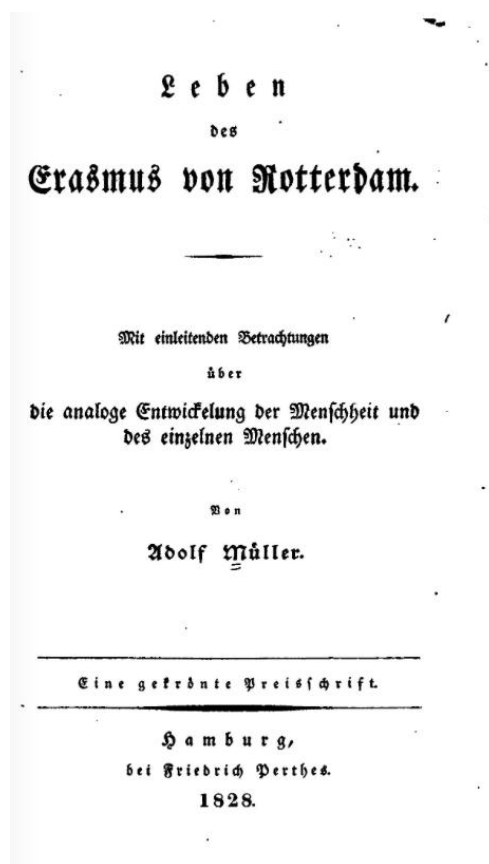
Een ander voorbeeld, dat laat zien hoe Zweig met Huizinga's tekst speelt. In het twaalfde hoofdstuk schrijft die over Erasmus, na te hebben opgemerkt dat het vergezochte hem niet ligt en dat het hem om de zaak en niet om geleerdheidsvertoon gaat: 'Uit die opvatting vloeit voort zijn voortreffelijke, eenvoudige helderheid, de uitstekende indeeling en voordracht van zijn betoog. Doch het is ook de oorzaak van zijn nuchterheid, van zijn gebrek aan diepte en van het prolixie dat hem eigen is.'⁷⁰ Zweig parafraseert dat kunstig als volgt, en let u op het mooie binnenrijm aan het slot, dat de vertaler uit het Duits heeft overgenomen:

Want begrijpen en steeds beter begrijpen was de eigenlijke lust van dezen merkwaardigen geest. In strengen zijn genomen, kan Erasmus wellicht geen diepe geest genoemd worden; hij behoort niet tot hen, die de dingen tot het eind uit denken, tot de groote vervormers, die het wereldruim met een nieuw geestelijk planetenstelsel begiftigen; de waarheden van Erasmus zijn eigenlijk slechts klaarheden.⁷¹

Wat ik u niet kan laten horen is hoe Zweig de ene enkele alinea van Huizinga door middel van kunstige amplificatie uitbreidt tot een uiteenzetting van enkele pagina's. Dergelijke passages, die vaak uitmunten door rake observaties, maken voor velen de werkelijke waarde uit van Zweigs boek. Voor de biografische details kan, of liever moet men elders terecht, want in dit opzicht is Zweig incompleet, vaak slordig en laboreert zijn uiteenzetting aan misverstanden en verdraaiingen.

Die biografische details heeft Zweig overigens ook voor een groot gedeelte aan Huizinga's boek ontleend, maar zoals ik hiervoor al heb laten zien, was Huizinga niet zijn enige bron. Ik noemde reeds Max Richter en Erich König. Bij alle drie gaat het om voortreffelijke

bronnen die de stand van de wetenschap aan het begin van de vorige eeuw goed weergaven. Elders lijkt Zweig gebruik te hebben gemaakt van wat tot Huizinga de laatste Duitstalige biografie was, namelijk die van Adolf Müller ("Schottmüller") uit 1828.⁷² Uit een kort essay van veel recenter datum (1905) van de hand van de Duitse historicus Ernst Borkowsky heeft hij eveneens nogal wat overgenomen.⁷³ Ook het ethos van beide teksten vertoont enige mate van overeenstemming.

Adolf Müller ('Schottmüller'), *Leben des Erasmus von Rotterdam*, Hamburg, 1828.

Daarnaast heb ik het vermoeden dat Zweig nog een tamelijk obscuur en uiterst merkwaardig boekje geraadpleegd heeft. Zelfs de ijverige Bruce Mansfield, aan wiens speurzinnigheid weinig is ontsnapt, vermeldt het niet. Het is van de hand van ene Albert Maison en onder de titel *Érasme* in 1933 in Parijs bij Gallimard verschenen. Over de auteur is niets bekend: de catalogus van de Bibliothèque Nationale vermeldt geen geboorte- of sterfjaar en overigens ook geen enkele andere publicatie van zijn hand. Volgens een recensent is de naam Maison een pseudoniem van een Franse Anglist.⁷⁴ Wat de auteur precies met het boekje voorhad, wordt niet duidelijk. Enerzijds verwijst hij naar de bronnen (waaronder Allen en de Clericus-editie), anderzijds schrijft hij er niet voor terug om geheel fictieve scènes en dialogen op te nemen. De beschrijving van Erasmus' geboortenacht en doop, waarover niets bekend is, vult een heel hoofdstuk. Voor de sfeertekening citeer ik uit het slot:

Ze begaven zich naar de parochie. Het was vroeg in de ochtend, het leek wel een heimelijke bijeenkomst. Er waren geen verwanten met uitzondering van de grootmoeder, die uit Zevenbergen was overgekomen. Een zwakte overviel de jonge vrouw toen zij door de stad liep, waar de straten begonnen te ontwaken. Ze voelde zich nietig in het grote Rotterdam met dit kleine wezen in haar armen.⁷⁵

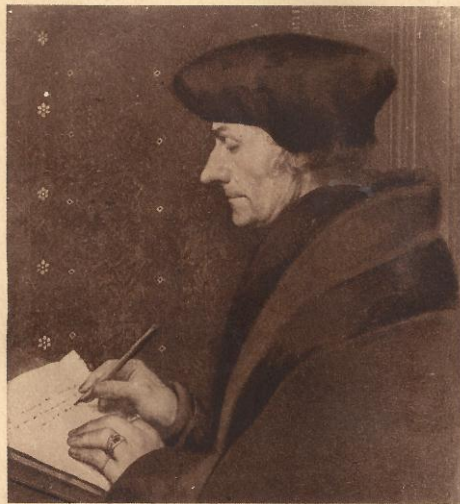
En dan, in de kerk:

De priester vroeg haar welke doopnaam ze voor het kind had gekozen. Ze aarzelde. Ze dacht aan de afwezige [met die 'afwezige' wordt op de vader van het kind bedoeld]. De priester herhaalde zijn vraag in het Vlaams. Daarop antwoordde ze: 'Erasmus'.⁷⁶

De overeenkomsten tussen Maison en Zweig zijn hier en daar zo opvallend dat er wel sprake moet zijn van afhankelijkheid.⁷⁷ Dat begint al bij de openingszinnen. Bij Zweig luiden die:

ALBERT MAISON

ERASME

nrf

4e édition

LIBRAIRIE GALLIMARD

Albert Maison, *Erasme*, Paris, 1933

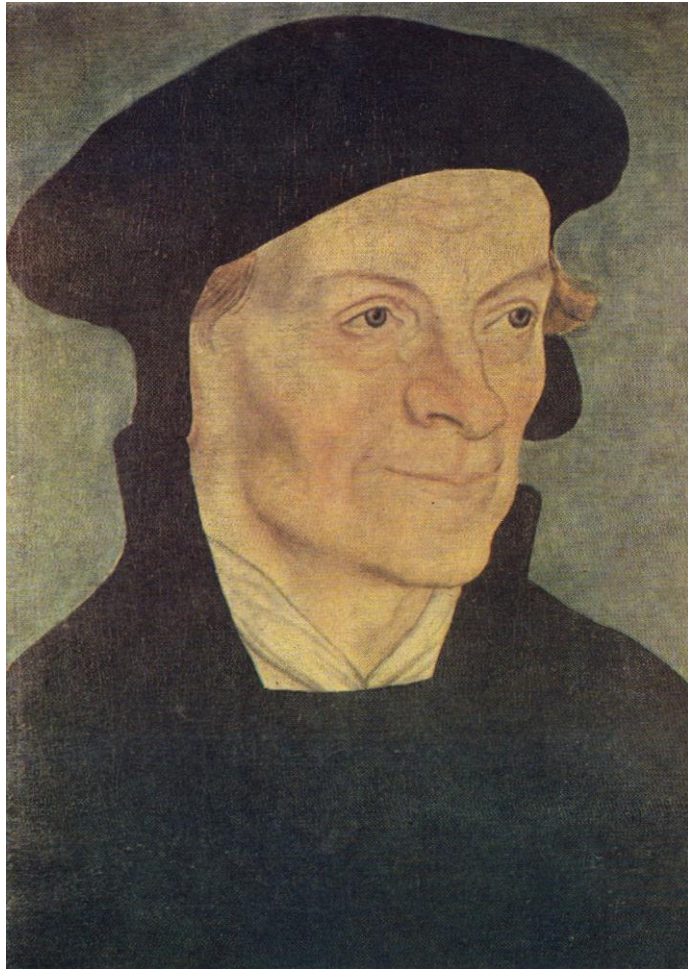
Erasmus van Rotterdam, eens de grootste en stralendste roem van zijn eeuw, is heden, laten wij het niet ontkennen, nauwelijks meer dan een naam. Zijn ontelbare werken, geschreven in een vergeten, supernationale taal, het humanistische latijn, slapen ongestoord in de bibliotheken...⁷⁸

En zo begint Maison:

Hij die de koning van de Europese gedachte was op een der meest bewogen momenten van de geschiedenis is heden niet meer dan een grote naam. ... Dat wat eertijds het middel van Erasmus' roem was geweest, bleek ook de reden van zijn ongenade. Erasmus had zijn gedachten, om hen door de eeuwen te laten voortduren, toevertrouwd aan het Latijn. Welnu, het Latijn ... verdwijnt meer en meer uit het intellectuele leven.⁷⁹

Ook de opbouw van beide boeken vertoont – mogelijk meer dan toevallige – overeenkomst. Zweigs boek culmineert in de strijd tussen Erasmus en Luther; wat er daarna nog gebeurt, toch altijd nog tien levensjaren, wordt kort afgedaan. Ook Maison heeft voor Erasmus' leven na 1526 nog maar zeven pagina's nodig.

De vraag doet zich voor of Zweig de geschriften van Erasmus zelf gelezen heeft. Daarbij moet allereerst worden opgemerkt dat Zweig aan slechts twee boeken van Erasmus meer dan in het voorbijgaan aandacht besteedt, namelijk *Querela pacis* (*Weeklacht van de Vrede*) en *Laus stultitiae* (*Lof der Zotheid*), verder veel korter nog aan het *Enchiridion militis christiani* (*Handboek van de Christenstrijder*), de *Adagia* (*Spreekwoorden*) en het *Novum Instrumentum* (de uitgave van het Nieuwe Testament). Uit de *Querela pacis* citeert Zweig uitgebreid,⁸⁰ waarbij hij de Duitse vertaling van Georg Spalatin uit 1521⁸¹ gebruikt. Daarmee staat vast dat hij in elk geval dit geschrift van Erasmus zelf gelezen

Lucas Cranach de Jonge: Georg Spalatin. Foto Wikimedia Commons.

heeft, want men moet er naar mijn mening vanuit gaan dat het hier om citaten uit de eerste hand gaat. Opvallend is wel dat hij hier en daar slordig citeert en de tekst verhaspelt.⁸² Elders⁸³ brengt Zweig de *Lof der Zotheid* ter sprake. Hoewel ook de inhoud van dit werk uitvoerig aan de orde komt, zijn er hier geen harde aanwijzingen te vinden dat Zweig het boek gelezen heeft: het uitvoerige referaat van de inhoud stamt, inclusief de citaten, naar het zich laat aanzien geheel uit Huizinga's hoofdstuk IX.

Met het herschrijven van de geschiedenis heeft Zweig, als dit in zijn relaas te pas komt, weinig moeite. Ik noem als voorbeeld de aanhef van het slothoofdstuk over de nalatenschap van Erasmus. In een dramatische juxtapositie verhaalt Zweig daar dat op het moment dat Erasmus in Bazel op sterven ligt en de eenheid van Europa als zijn geestelijke erfgoed aan de wereld nalaat, in Florence het beruchte tractaat *Il principe* van Machiavelli verschijnt, dat staat voor alles dat niet-Erasmiaans is.⁸⁴ De gedachte, vermoedelijk ontleend aan Maison,⁸⁵ is aardig, maar de parallel gaat mank. Afgezien van het feit dat de eerste druk van *Il principe* niet in Florence maar in Rome is verschenen, was dit het geval in januari 1532, dus viereneenhalf jaar vóór de dood van Erasmus.

Elders past Zweig de historische werkelijkheid aan met het kennelijke doel om de parallellie met zijn eigen tijd beter te laten uitkomen; ook daarvan een voorbeeld. Zoals bekend heeft Erasmus in de herfst van 1521 Leuven verlaten en zich in Bazel gevestigd. De reden voor zijn vertrek van de universiteit in Leuven waren de niet aflatende conflicten met conservatieve theologen aldaar, waardoor (volgens Huizinga⁸⁶) zijn onafhankelijkheid in het geding kwam. Zweig, die juist op die onafhankelijkheid steeds sterk de nadruk legt, maakt daar echter geheel iets anders van, als volgt: 'De studenten, altijd de stoottroep van ieder radicalisme, zetten luidruchtige demonstraties tegen Erasmus op touw, zij werpen zijn katheders om'.⁸⁷ Van dat soort incidenten is, ik zeg het er maar bij, niets bekend, en Huizinga, die voor dit gedeelte Zweigs bron lijkt te zijn,

zegt er (dus) ook niets over. Het lijkt mij duidelijk wat hier aan de hand is: Zweig projecteert de rampzalige ontwikkeling die zich sedert 1928 aan de Duitse universiteiten voltrokken had op de 16e eeuw. Reeds geruime tijd vóór de politieke omwenteling was de Nationaal-Socialistische Studentenbond er namelijk in geslaagd om aan een groot aantal universiteiten de macht in handen te krijgen. Dat ging gepaard met intimidaties gericht tegen andersdenkende studenten en pogingen om aan onwelgevallige (dat wil zeggen democratisch gezinde of Joodse) docenten het zwijgen op te leggen.⁸⁸

Het wordt tijd om de balans op te maken. Het moge duidelijk zijn: Zweigs boek is geen wetenschappelijke verhandeling over het leven van Erasmus, zo was het niet bedoeld en daarvoor bevat het om te beginnen al teveel fouten en verkeerde interpretaties. Zweig laat het omvangrijke oeuvre van Erasmus nagenoeg geheel buiten beschouwing, inclusief de voor de biografie onmisbare briefwisseling. Bovendien probeert de auteur met enige regelmaat parallellen te trekken tussen de situatie in het begin van de 16e eeuw en zijn eigen tijd, als gevolg waarvan hij de waarheid geweld aandoet. Is het boek daarmee afgedaan? Ik zou menen van niet. Zweig heeft als buitenstaander, niet-historicus en niet-filoloog, op basis van tamelijk willekeurig geselecteerd bronnenmateriaal maar met hier en daar verbluffend scherp psychologisch inzicht een beeld gegeven van Erasmus dat staat als een huis en de lezer beter blijft dan menig wetenschappelijk verantwoord werk. De destijds nog jonge Canadese Erasmuskennner Wallace K. Ferguson, die kort na het verschijnen de Engelse vertaling recenseerde⁸⁹, bracht dit met een Bijbelse toespeling fraai onder woorden: ‘Het gezicht is het gezicht van Erasmus, hoewel de stem van tijd tot tijd die van een ander lijkt te zijn.’⁹⁰ En ten slotte is het boek als pleidooi voor verdraagzaamheid in onverdraagzame tijden een indrukwekkend tijdsbeeld dat ook aan latere generaties nog iets te zeggen heeft. In dit opzicht is het een sprekend voorbeeld voor de blijvende waarde van het erfgoed van de grote Rotterdammer.

Albrecht Dürer: Erasmus (1526). Foto: Marie-Lan Nguyen; Wikimedia Commons.

STEFAN ZWEIG
TRIOMF EN TRAGIEK
VAN
ERASMUS
VAN ROTTERDAM

UITGAVE A.A.M. STOLS
MAASTRICHT & BRUSSEL

Titelpagina van de Nederlandse vertaling door Reinier P. Sterkenburg,
Maastricht etc., 1934.

Dames en heren,

Dat het bij Erasmus als icoon van tolerantie slechts om één facet van zijn persoon gaat, behoeft naar ik aanneem geen nadere toelichting. Maar in elk geval is die tolerantie wel iets dat met recht op zijn conto geschreven kan worden. Dat ligt anders bij de hier ter stede blijkens een enquête uit 2003 door een ruime meerderheid (65%) van de bevolking gedragen opvatting dat hij de architect van de naar hem genoemde brug zou zijn.⁹¹ U hebt vandaag van mij, wellicht tot uw verdriet of misschien wel tot uw vreugde, weinig of geen principiële wetenschappelijke standpunten gehoord. Als ik er dan toch één mag innemen dan moet het inderdaad dit zijn: serieus onderzoek naar Erasmus, zoals naar iedere historische figuur uit een verder verleden, dient zijn begin- en eindpunt te vinden in de nauwkeurige studie van de originele bronnen. Voortdurende toetsing van theorieën en interpretaties juist aan die bronnen is nodig. Die opvatting is uiteraard niet nieuw; Erasmus zelf was al een van haar grootste voorvechters. Ook in dat opzicht verdient hij navolging.

Voor onderzoek en onderwijs in die traditie zijn hier in Rotterdam binnen de research master in Early Modern Intellectual History alle voorwaarden aanwezig, om te beginnen in de vorm van de al genoemde schitterende Erasmuscollectie van de Bibliotheek Rotterdam. Ik ben blij dat ik aan het samenwerkingsverband tussen die bibliotheek en de universiteit in het Erasmus Center for Early Modern Studies mijn steentje mag bijdragen.

Aan het einde van deze rede gekomen spreek ik graag mijn grote dank uit aan het bestuur van de Erasmusstichting dat mij heeft willen benoemen op deze bijzondere leerstoel, die de naam levend houdt van een andere grote Rotterdammer, Dr. Elie van Rijkevorsel, en aan het college van bestuur van de Erasmus Universiteit Rotterdam, dat die benoeming heeft willen bekrachtigen.

De bestuurders van de Erasmusstichting onder voorzitterschap van mr. Elie Dutilh ben ik erkentelijk voor de vriendelijke wijze waarop zij mij tegemoet getreden zijn en de onbekrompen wijze waarop zij mijn werk ondersteunen.

Mijn landing bij de Erasmus School of History, Culture and Communication is een zachte geweest; ik wil graag professor Robert von Friedeburg noemen als degene die daarvoor als eerste verantwoordelijk is geweest. Ook de studenten aan wie ik al college heb mogen geven wil ik hier graag vermelden; om jullie was het tenslotte allemaal begonnen.

Het is voor mij een groot voorrecht dat ik mijn beide voorgangers op deze leerstoel, de emeriti hoogleraren Van Herwaarden en Trapman, beiden eminente Erasmuskenners, hier mag toespreken. Met de hooggeleerde Van Herwaarden heb ik eerst betrekkelijk recent kennis mogen maken; dat ligt bepaald anders bij u, hooggeleerde Trapman. Onze wegen, beste Hans, kruisten elkaar voor het eerst een kwart eeuw geleden op een hotelkamer in Toronto, om precies te zijn op zondag 7 augustus 1988, een ontmoeting die toen reeds enigszins in het teken stond van Erasmus: Toronto is immers de Erasmusstad van het westelijk halfmond. Wij werden enkele jaren later collega's bij het Huygens Instituut, en ook na mijn vertrek aldaar, dezer dagen alweer vijftien jaar geleden, is het contact nauw gebleven en uitgegroeid tot een vriendschap die voor mij zeer veel betekent. Je belezenheid en eruditie op velerlei gebied, lang niet alleen waar het Erasmus en de 16de eeuw aangaat, zijn ontzagwekkend. Daarbij is je afkeer van alles wat naar modieuze prietpraat riekt verfrissend. Het is met de nodige schroom dat ik hier in je voetsporen tred. Dat ik mij daarbij van je morele steun verzekerd weet, sterkt mij zeer.

Op die hotelkamer in Toronto was nog een derde persoon aanwezig, en dat was u, hooggeleerde Nellen. Beste Henk, tussen 1985 en 1998, derhalve veertien jaar lang hebben wij samengewerkt, eerst in iets wat een gezagsverhouding heette te zijn maar daar niet

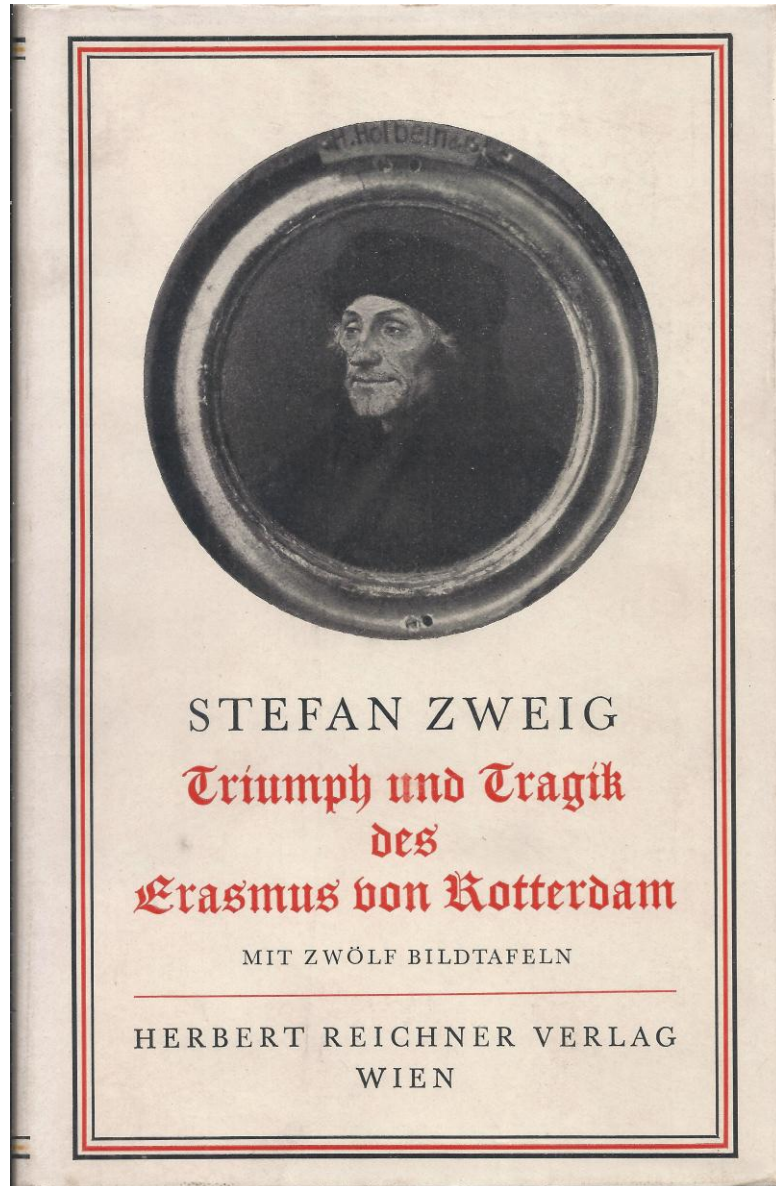
erg op leek, namelijk de gezellige anarchie op het Grotius Instituut, vervolgens als collega's op het Huygens Instituut. Dat wij nu hier in Rotterdam weer nabije collega's geworden zijn, had ik niet durven dromen.

Ook met de secretaris van het Erasmus Center, Adrie van der Laan, gaan de betrekkingen terug tot het Huygens Instituut. Onze hernieuwde kennismaking heb ik als zeer plezierig ervaren en ik ben blij dat ik een deel van mijn colleges in de door hem beheerde Erasmuszaal mag geven.

Ik ben de president van de rechtbank Den Haag, Maarten van de Laarschot, dankbaar dat hij mij toestemming heeft gegeven deze nevenbetrekking te aanvaarden. Toen het nieuws van mijn benoeming eerder dit jaar binnen de rechtbank bekend werd, vroegen sommigen: je gaat toch niet weg? Ik beschouw dat als een compliment (dat meende ik in elk geval uit de toon waarop het gevraagd werd af te mogen leiden) en wil het antwoord dat ik toen gaf hier graag herhalen: Nee, ik ga niet weg. Ik doe mijn werk als rechter namelijk met onverminderd veel plezier, zeker in de collegiale sfeer die bij strafteam 1 heerst.

Toen mijn tante van 84, die in de Verenigde Staten woont, over de e-mail de uitnodiging voor deze oratie ontving, reageerde zij als volgt: 'Ik wou dat ik er bij kon zijn op 12 december. Ik denk aan je vader en hoe trots hij zou zijn geweest!' Dat was raak gezegd. Op een moment als dit mis ik zijn humor, zijn scherpe verstand en zijn relativiseringsvermogen. Des te meer vreugde put ik uit het feit dat mijn moeder, mijn zus Linda en mijn vriendin Chantal hier vandaag wel zijn en deze dag kunnen meemaken.

Ik heb gezegd.

Omslag van de handelsuitgave, Wien, 1935.

Noten

¹ Oorspronkelijk verschenen als onderdeel van de opdrachtbrief in deel I van Erasmus' postume uitgave van Origenes' *Opera quae quidem extant omnia*, Basel, 1536 (VD16 O 908). Moderne editie door P.S. Allen in *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, I, Oxonii, 1906, pp. 52-56; uitgebreide versie uit 1540 aldaar pp. 56-71.

² Hans Trapman, *Erasmus : een hoorcollege over zijn leven, oeuvre en de invloed van zijn denken*, 4 cd's, Den Haag: Home Academy Publishers, 2013.

³ Het colofon luidt als volgt: 'Die erste Ausgabe von Stefan Zweigs »Triumph und Tragik des Erasmus von Rotterdam« wurde im Frühjahr 1934 von Jahoda & Siegel in Wien gedruckt. In den Handel gelangten sechshundert nummerierte Exemplare auf Zerkallbüthen der Papierfabrik Renker & Söhne. Die ersten einhundert Exemplare wurden vom Verfasser signiert und von Albert Günther, Wien, in halbleder gebunden. Weitere einhundert Exemplare wurden für Freunde auf Japan-Dokumentenpapier abgezogen und mit römischen Ziffern gekennzeichnet. Dieses Stück hat die Nummer [...]'. In 1935 verscheen bij dezelfde uitgeverij een handelsuitgave op kleiner formaat.

⁴ Van de hand van Reinier P. Sterkenburg, onder de titel *Triomf en tragiek van Erasmus van Rotterdam*, Maastricht [etc.]: A.A.M. Stols, [oktober 1934]. Van de vertaling werden blijkens het colofon 25 exemplaren op 'Simili-Japon-papier van Van Gelder Zonen gedrukt' en door de auteur gesigneerd. Een nieuwe Nederlandse vertaling van de hand van Bart van Kreeel, onder dezelfde titel, verscheen in eigen beheer te Capelle aan den IJssel, 2013. De vertaler was zo vriendelijk mij een exemplaar te schenken; de Nederlandse Centrale Catalogus geeft geen vindplaatsen van dit boek.

⁵ Een Nederlandse schooluitgave van de *Schachnovelle* (oorspronkelijke uitgave Buenos Aires, 1942) verscheen in 1950 als deel 92 van de reeks *Menlenboffs Sammlung deutscher Schriftsteller*; de laatste (13^e) druk van die schooluitgave is van 1990. In 2003 verscheen nogmaals een Nederlandse schooluitgave als onderdeel van de reeks *Buchfinken* (Groningen, Wolters-Noordhoff).

⁶ De standaardbiografie van Zweig is van de hand van D.A. Prater, *European of Yesterday: A Biography of Stefan Zweig*, Oxford, 1972 (ook in een herziene Duitse vertaling o.d.t. *Stefan Zweig: eine Biographie*, Reinbek bei Hamburg, 1991). Bibliografie: Randolph J. Klawiter, *Stefan Zweig: A Bibliography*, Chapell Hill, [1965] met voortzetting van dezelfde *Stefan Zweig: An International Bibliography*, Riverside, CA, 1991. De recentste biografie is van Oliver Matuschek, *Stefan Zweig: Drei Leben – Eine Biographie*, Frankfurt am Main, 2006.

⁷ Onder de verzameltitel *Die Baumeister der Welt: Versuch einer Typologie des Geistes* verschenen de volgende bundels: *Drei Meister: Balzac · Dickens · Dostojewski*, Leipzig, 1919; *Der Kampf mit dem Dämon: Hölderlin · Kleist · Nietzsche*, Leipzig, 1925; *Drei Dichter ihres Lebens: Casanova · Stendhal · Tolstoi*, Leipzig, 1928. Een samen-

lijke uitgave van de drie delen verscheen in 1936 bij de reeds genoemde Herbert Reichner Verlag in Wenen.

⁸ *Sternstunden der Menschheit: Fünf historische Miniaturen*, Leipzig, [1927].

⁹ *Noodlotsuren der menschheid: vijf historische miniaturen*, vertaling Reinier P. Sterkenburg, Zeist, 1930.

¹⁰ Blijkens het *Deutsches Wörterbuch* van Jakob en Wilhelm Grimm (online-editie, woerterbuchnet.de, geraadpleegd op 24 september 2013) komt het woord *Stern(en)stunde* reeds bij Goethe en Schiller voor; *Weltstunde* en *Weltminute* komen in het woordenboek niet voor.

¹¹ *Die Weltminute von Waterloo (Napoleon und Grouchy, 18. Juni 1815)* en *Der Kampf um den Südpol (Kapitän Scott, 16. Jan. 1912)*. Beide schetsen behoren tot het oorspronkelijke bestand van de *Sternstunden*.

¹² Stefan Zweig, *Die Welt von Gestern: Erinnerungen eines Europäers*, [Frankfurt am Main], [1994], p. 202: 'In meinen [...] Biographien [ist es immer] die Gestalt eines, der nicht im realen Raume des Erfolgs, sondern einzig im moralischen Sinne recht behält, [der mich anzieht].'

¹³ Stefan Zweig, *Briefe 1932-1942*, edd. Knut Beck & Jeffrey B. Berlin, [Frankfurt am Main], 2005, p. 27, aan Fritz Adolf Hünich.

¹⁴ Zij verscheen eerst in een Engelse vertaling bij een Amerikaanse uitgeverij; eveneens in 1924 verscheen het Nederlandse origineel. Kaegi (zie volgende noot) maakte zijn vertaling uit het Nederlands. Over Huizinga en Erasmus zie J.C. Margolin, *Huizinga et les recherches érasmienne*, Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden 88 (1973), p. 258-274; C. Reedijk, *Huizinga and his Erasmus: some observations in the margin*, in A.R.A. Croiset van Uchelen (red.), *Hellinga Festschrift/ feestbundel/ mélanges : forty-three studies in bibliography presented to Prof. Dr. Wytze Hellinga on the occasion of his retirement from the chair of neophilology in the University of Amsterdam at the end of the year 1978*, Amsterdam, 1980, p. 413-434.

¹⁵ J. Huizinga, *Erasmus*, deutsch von Werner Kaegi, mit Holz- und Metallschnitten von Hans Holbein d. J., Basel, 1928. Over de totstandkoming van deze vertaling C. Reedijk, *Johan Huizinga, Werner Kaegi und Erasmus*, in: *Liber amicorum Herman Liebaers*, Bruxelles, 1984, p. 317-334, en dezelfde, *Festina lente. Noch einmal: Johan Huizinga, Werner Kaegi und ihr Erasmus*, in: J. van Borm e.a. (red.), *Het oude boek en het nieuwe boek: De oude en de nieuwe bibliotheek: Liber amicorum H.D.L. Veruliet*, Kapellen, 1988, p. 319-353.

¹⁶ Friderike M. Zweig, *Stefan Zweig: wie ich ihn erlebte*, Stockholm, 1947, p. 272: 'Als der Horizont sich anfangs der dreissiger Jahre neuerdings verdüsterte, befürchtete er, der Satz »inter arma silent musae« würde nun völlig wahr werden. Ich hatte eben Bücher des ausgezeichneten Historikers Huizinga gelesen, wo der

Autor gerade das Gegenteil für die von ihm beschriebene Epoche nachwies, und machte Stefan auf diese tröstliche Lektüre aufmerksam.’

¹⁷ ‘außerordentlich schöne Bücher’.

¹⁸ *Briefe 1932-1942*, p. 30: ‘je rêve d'un livre sur Erasme de Rotterdam’.

¹⁹ Loc. cit.

²⁰ Prager, *European of Yesterday*, p. 210.

²¹ *Briefe 1932-1942*, p. 55 (Salzburg, 11 april 1933).

²² *Briefe 1932-1942*, p. 69 (aan Ben Huebsch, ongedateerd, maar door de uitgevers op eind oktober / begin november 1933 gesteld): ‘... während ich den Erasmus fertigstellen will...’ Ook uit de briefwisseling met Klaus Mann blijkt van de voortdurende vertraging, waardoor het hem zelfs niet mogelijk is om deze het hem voor publicatie in het eerste nummer van *Die Sammlung* toegezegde hoofdstuk af te ronden. Zie Klaus Mann, *Briefe und Antworten 1922-1949*, ed. Martin Gregor-Dellin, München, 1987, p. 93-94 (toezegging van Zweig, 15 mei 1933); 98 (Klaus Mann aan Zweig, 19 mei 1933: ‘Kann ich damit rechnen, daß wir es in drei bis vier Wochen haben?’); 103 (Zweig aan Klaus Mann, 20 juni 1933: ‘Das Kapitel aus dem »Erasmus« kommt bestimmt, ich werde es wohl in acht Tagen fertig haben’); 111 (Klaus Mann aan Zweig, 10 juli 1933: ‘Bis zum 20. spätestens muß ich alles beisammen haben’); *ibid.* (Zweig aan Klaus Mann, 17 juli 1933: ‘brauche noch eine woche’); 112 (Klaus Mann aan Zweig, 19 juli 1933: ‘wenn das Manuskript pünktlich in einer Woche abgeht, kommt es noch eben zurecht’); 119 (Klaus Mann aan Zweig, 7 augustus 1933: ‘drahtet bitte wann beitrage abgeht und genauen Titel’); 121 (Zweig aan Klaus Mann, 14 augustus 1933: ‘Wahrscheinlich kann ich erst richtig arbeiten, wenn ich von Salzburg für zwei bis drei Monate weggehe’); 121-122 (Klaus Mann aan Zweig, 20 augustus 1933: ‘Nun muß ich aber klipp und klar wissen, ob ich für das zweite [Heft] mit Ihnen rechnen kann’); 128 (Zweig aan Klaus Mann, 30 augustus 1933: ‘Ich reise jedenfalls Mitte September von hier fort, an irgend einen kleinen Ort in Italien oder Südschweiz und will dann in einem Zuge das Hauptkapitel fertig machen, das ich Ihnen dann gleich vorlege’); 130 (Klaus Mann aan Zweig, 4 september 1933: ‘Nun hoffe ich also, Sie ins dritte Heft zu bekommen’); 131 (Zweig aan Klaus Mann, 11 september 1933: ‘und so habe ich beschlossen, nirgendwo mitzumachen’).

²³ *Die Welt von Gestern*, p. 437. Ook ten tijde van het schrijven van het boek heeft Zweig zich in brieven aan vrienden reeds in deze zin uitgelaten. Zie bijvoorbeeld zijn brief aan Richard Strauss van 17 mei 1934, in: Richard Strauss, Stefan Zweig, *Briefwechsel*, ed. Willi Schuh, [Frankfurt am Main], 1957, p. 63: ‘[Das Buch] ist ein stiller Lobgesang an den antifanatischen Menschen, dem die künstlerische Leistung und der innere Friede das Wichtigste auf Erden ist – ich habe mir damit die eigene Lebenshaltung in einem Symbol besiegelt.’

²⁴ Over de historische roman en het historische essay zie Ferdinand van Ingen, *Die Erasmus-Luther-Konstellation bei Stefan Zweig und Thomas Mann*, in: Ferdinand van Ingen & Gerd Labrousse (edd.), *Luther-Bilder im 20. Jahrhundert: Symposium an der Freien Universität Amsterdam*, Amsterdam 1994, p. 91-117, hier p. 91-94.

²⁵ Charles Reade (1814-1884) was een Engelse romancier. De historische roman *The Cloister and the Hearth* is zijn bekendste werk; het handelt over de ouders van Erasmus, die door de auteur Gerard Eliassoen en Margaret Brandt worden genoemd. In het honderdste en laatste hoofdstuk van de roman onthult de auteur dat hun zoon, de jonge Gerard, de befaamde Erasmus is.

²⁶ Zweig, *Triumph und Tragik des Erasmus von Rotterdam*, Frankfurt am Main, 2011, p. 86: 'der erste literarische Theoretiker des Pazifismus'.

²⁷ Bijvoorbeeld Thomas Mann, *Stefan Zweig zum zehnten Todestag*, in: Hanns Arens (ed.), *Der große Europäer Stefan Zweig*, [Frankfurt am Main], [1981], p. 187-188, hier p. 188: 'Es gab Zeiten, wo sein radikaler, sein unbedingter Pazifismus mich gequält hat. Er schien bereit, die Herrschaft des Bösen zuzulassen, wenn nur das ihm über alles Verhaßte, der Krieg, dadurch vermieden wurde.'

²⁸ Zie Charles Nauert, 'Desiderius Erasmus', *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2012 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/win2012/entries/erasmus/>>, die o.m. opmerkt: 'Erasmus ... devoted an enormous amount of time and energy to ... preparing and publishing apologetic works in his own defense, in many cases leading to a long series of back-and-forth polemical books. With a few of his critics, he managed to maintain a spirit of courtesy, but with most of them the debate soon degenerated into bitter attacks. ... [Erika Rummel] has concluded that ... his temperament made him unsuited for public controversy. "He was proud of his achievements and sensitive to criticism. He had moreover a sharp tongue and ready wit and did not suffer fools gladly." Though he was repeatedly involved in conflicts, his performance as a controversialist was poor. "Although Erasmus often adopts a superior tone, he is superior to his opponents only in learning; in pettifogging, peevishness, and intellectual pride he is their match".'

²⁹ »Jede Freundschaft mit mir ist verderblich«: *Joseph Roth und Stefan Zweig: Briefwechsel 1927-1938*, edd. Madeleine Rietra & Rainer Joachim Siegel, Göttingen, 2011.

³⁰ Ofschoon Zweig op 13 november 1933 aan Roth schrijft dat hij de banden met Insel verbreekt (*Joseph Roth und Stefan Zweig: Briefwechsel*, p. 132: 'ich habe bereits geschrieben, daß ich nach diesem Mißbrauch mich von der Insel (schmerzlich!) löse, es ist mein Leben darin, aber die Ehre ist wichtiger'), noemt hij het Erasmusboek in een brief aan Richard Strauss van 23 januari 1934 toch nog een verjaardagsgeschenk voor prof. Kippenberg (Strauss / Zweig, *Briefwechsel*, p. 57). Zie ook de brief van Zweig aan Kippenberg van 13 februari 1934, *Briefe 1932-1942*, p. 86-87, waarin hij over de verschillende mogelijkheden voor

een opdracht aan laatstgenoemde overlegt. Susanne Buchinger, *Stefan Zweig - Schriftsteller und literarischer Agent: Die Beziehungen zu seinen deutschsprachigen Verlegern (1901-1942)*, Frankfurt am Main, 1998, p. 245 wijst er dan ook terecht op dat '[v]on einem Bruch mit Kippenberg, von dem die Sekundärliteratur so oft spricht ..., vonseiten Zweigs nicht die Rede sein [kann].' Zie haar uitvoerige beschrijving van Zweigs (uiteindelijk op aanraden van Kippenberg afgeblazen) plannen om het Erasmusboek van een opdracht aan Kippenberg ter gelegenheid van diens zestigste verjaardag, 22 mei 1934, te voorzien, op. cit., p. 245-248.

³¹ Buchinger, op. cit.

³² Zie Els Andringa, *De Nederland-afl levering van het tijdschrift 'Die Sammlung' verschijnt*, in: *In 1934: Nederlandse cultuur in internationale context*, edd. Helleke van den Braber en Jan Gielkens, Amsterdam [etc.], 2010, p. 192-200; Hans-Albert Walter, *Fritz H. Landshoff und der Querido Verlag 1933-1950*, Marbach, 1997, p. 32-63; Buchinger, op. cit., p. 217-231.

³³ Deze medewerkerslijst stond afgedrukt in het prospectus en tevens op de binnenzijde van het omslag van de eerste aflevering; een afbeelding van de eerstgenoemde bron bij Walter, op. cit., p. 44. Een andere weergave bij Fritz H. Landshoff, *Amsterdam, Keizersgracht 333 Querido Verlag: Erinnerungen eines Verlegers: Mit Briefen und Dokumenten*, Berlin und Weimar, 1991, p. 48. In de facsimile-uitgave van *Die Sammlung*, [München], 1986, zijn de omslagen niet herdrukt; daar is deze lijst dus niet te vinden.

³⁴ In een brief aan Klaus Mann van 15 mei 1933; zie hierboven, noot 22. Zweigs mededeling in zijn brief aan Klaus Mann van 11 september 1933: 'und so habe ich beschlossen, nirgendwo mitzumachen' is ongetwijfeld het resultaat van een aantal brieven van Anton Kippenberg van 1, 5 en 9 september 1933, waarin deze hem te kennen gaf met verbazing zijn naam onder de medewerkers van *Die Sammlung* te hebben aangetroffen. Omdat dit ernstige gevolgen kon hebben, achtte Kippenberg het 'für unbedingt nötig' dat Zweig zich tot de redactie van het tijdschrift zou wenden. Hij diende te schrijven: 'da die Voraussetzung, unter der Sie Ihre Zusage gegeben hätten, nicht gegeben wäre, so bedauerten Sie, Ihre Zusage einen Beitrag betreffend, ausdrücklich zurückziehen zu müssen.' Zie Buchinger, op. cit., p. 218-219.

³⁵ [Klaus Mann], 'Die Sammlung', *Die Sammlung* 1 (1934), p. 1-2 (ondertekend met 'Die Redaktion').

³⁶ Heinrich Mann, 'Sittliche Erziehung durch deutsche Erhebung', *Die Sammlung* 1 (1934), p. 3-7. Het betreft een voorafdruk van het hoofdstuk 'Die sittliche Erziehung' uit H. Mann, *Der Hass: deutsche Zeitgeschichte*, Amsterdam, 1933, p. 162-169.

³⁷ De tekst bijvoorbeeld bij Walter, op. cit., p. 57, en bij Landshoff, op. cit., p. 63-64.

³⁸ O.a. te vinden bij Ulrich Weinzierl, *Stefan Zweig – Triumph und Tragik: Aufsätze, Tagebuchnotizen, Briefe*, Frankfurt am Main, 1992, p. 89-90. Een facsimile van de na te noemen bijlage van het *Börsenblatt* van 14 oktober 1933 bij Buchinger, op. cit., p. 223, afb. 23.

³⁹ Een tweede polemiek werd uitgevochten in het communistisch georiënteerde emigrantentijdschrift *Neue deutsche Blätter: Monatschrift für Literatur und Kritik* 1 (1933/34), p. 129-139 (herdr. Berlin, 1974) onder de titel 'Briefe, die den Weg beleuchten' (eveneens afgedrukt bij Weinzierl, op. cit., p. 89-96). Degenen die het daar tegen Zweig opnamen waren Wieland Herzfelde en Ernst Fischer. Laatstgenoemde was hoofdredacteur van de *Arbeiter-Zeitung* en zal dus mogelijk de auteur van de (niet gesigioneerde) artikelen in dat blad zijn geweest.

⁴⁰ Eveneens afgedrukt bij Landshoff, op. cit., p. 65.

⁴¹ *Joseph Roth und Stefan Zweig: Briefwechsel*, p. 124-130; ook bij Weinzierl, op. cit., p. 97-100 (behoudens het naschrift).

⁴² Zweig, *Triumph en tragiek*, p. 21.

⁴³ Zweig, *Triumph en tragiek*, p. 236.

⁴⁴ Van Inghen, op. cit. (hierboven, n. 24).

⁴⁵ Zweig, *Triumph en tragiek*, p. 21.

⁴⁶ Thomas Mann, *Tagebücher 1933-1934* (ed. Peter de Mendelssohn), Frankfurt am Main, 1977, p. 486-487; ook bij Weinzierl, op. cit., p. 103.

⁴⁷ Zweig, *Triumph en tragiek*, p. 144.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Zweig, *Triumph en tragiek*, p. 164.

⁵⁰ Zo is Luther in de woorden van Zweig 'der fanatische Tatmensch' (*Triumph und Tragik*, p. 101; in de vertaling van Sterkenburg 'de fanatieke man van de daad', p. 133-134). De woorden *fanatisch* en *Fanatismus* komen in het boek 29 maal voor; anderzijds wordt Erasmus juist als 'der unfanatischste aller Menschen' bestempeld (*Triumph und Tragik*, p. 10); even verderop staat: 'er, der unfanatischste, der antifanatischste aller Menschen' (p. 16), en nog eens: 'er, der so unabänderlich antifanatische Mensch' (p. 18).

⁵¹ Victor Klemperer, *LTI: Notizbuch eines Philologen*, Leipzig, 1996, p. 77-83 (hfdst. IX: 'Fanatisch').

⁵² Zweig, *Triumph en tragiek*, p. 164-165 (mijn cursivering).

⁵³ Stefan Zweig, *Briefe an Freunde*, ed. Richard Friedenthal, Frankfurt am Main, 1978, p. 228; tevens in Klaus Mann, *Briefe und Antworten 1922-1949*, ed. Martin Gregor-Dellin, München, 1987, p. 93: 'Was ich jetzt arbeiten will, ist eine Studie über Erasmus von Rotterdam, den Humanisten auch des Herzens, der durch Luther die gleichen Niederlagen erlitten hat wie die humanen Deutschen heute durch Hitler. Ich will durch Analogie darstellen und auf unkonfiszierbare Weise

mit höchster Gerechtigkeit an diesem Menschen unseren Typus entwickeln und den andern. Es wird hoffentlich ein Hymnus auf die Niederlage sein.'

⁵⁴ Brief van 9 mei 1932, *Briefe 1932-1942*, p. 28-30; het citaat op p. 30: 'c'est comme s'il était écrit hier et par nous mêmes', door de uitgevers verbeterd gelezen als 'c'est comme si elles étaient écrites hier et par nous-mêmes'.

⁵⁵ *Triumph und Tragik*, p. 96 (aldaar nog verder verbasterd); in de eerste druk p. 116.

⁵⁶ *Triumph und Tragik*, p. 119-120.

⁵⁷ Erich König, *Erasmus und Luther*, Historisches Jahrbuch 41 (1921), p. 52-75.

⁵⁸ Over Kalkoff (1858-1928), leraar aan een gymnasium in Breslau en nadien honorair hoogleraar aan de universiteit aldaar zie Bruce Mansfield, *Man On His Own: Interpretations of Erasmus c 1750-1920*, Toronto [etc.], 1992, p. 315-318.

⁵⁹ Zweig, *Triumph und Tragik*, p. 141: 'der Stellvertreter Christi auf Erden, der Papst, schreibt in einem eigenhändigen Brief...'

⁶⁰ Over Hezius († 10 mei 1555) Léon-E. Halkin, in: Peter G. Bietenholz, Thomas B. Deutscher, *Contemporaries of Erasmus: A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, II, Toronto [etc.], 1986, p. 190-191.

⁶¹ Leipzig, 1907 (deel III van de *Quellen und Darstellungen aus der Geschichte des Reformationsjahrhundert*).

⁶² Over Richter (1871-1919) zie Mansfield, *Man On His Own*, p. 314-315. Hij was van 1909 tot zijn dood Luthers predikant in het stadje Rodewisch in Saksen. Zie <http://www.st-petri-rodewisch.de/pfarrer.html> (geraadpleegd op 24 september 2013), met verwijzing naar Gerd Bertele e.a., *St.-Petri-Kirche Rodewisch: Geschichtliche Streifzüge*, Rodewisch, 2008, hfdst. 2, p. 61-71; zie tevens <http://pfarrerbuch.de/sachsen/pfarrer/friedrich-wilhelm-max-richter-1871-1919/> (geraadpleegd op 24 september 2013).

⁶³ J. Huizinga, *Erasmus*, Haarlem, 1924, p. V.

⁶⁴ Over Huizinga's *Erasmus*: Mansfield, *Man On His Own*, p. 368-372.

⁶⁵ J. Huizinga, *Mijn weg tot de historie*, Haarlem, 1947, p. 52-53; laatstelijk herdrukt in W. Otterspeer (red.), *De hand van Huizinga*, [Amsterdam], 2009, p. 25-55 (het citaat op p. 54).

⁶⁶ Mansfield, op. cit., p. 370.

⁶⁷ Mansfield, op. cit., p. 371; C. Reedijk, *Huizinga en Erasmus*, in J. Huizinga, *Erasmus*, Rotterdam, 1985, p. 13.

⁶⁸ In de hoofdstukken 12 en 13, 14 en 21.

⁶⁹ Zweig, *Triomf en tragiek*, p. 9.

⁷⁰ Johan Huizinga, *Erasmus*, in: Johan Huizinga, *Verzamelde werken*, VI, ed. L. Brummel et al., Haarlem, 1950, p. 101-102.

⁷¹ Zweig, *Triomf en tragiek*, p. 55-56.

⁷² Adolf Müller, *Leben des Erasmus von Rotterdam: Mit einleitenden Betrachtungen über die analoge Entwicklung der Menschheit und des einzelnen Menschen*, Hamburg, 1828. Zie Mansfield, *Man On His Own*, p. 114-118. Het lijkt mij aannemelijk dat de Lavater-citaten in het hoofdstuk 'Bildnis' uit Müller afkomstig zijn; Zweig vulde het materiaal aan met gegevens uit Huizinga (in het bijzonder de gedeelten over Erasmus' lichamelijke klachten en zijn afkeer van vuil, naar Huizinga's hoofdstuk 14).

⁷³ Ernst Borkowsky, *Aus der Zeit des Humanismus*, Jena, 1905, p. 118-138. Hieruit onder meer observaties over Erasmus' lichamelijk voorkomen zoals vermeld in het hoofdstuk 'Bildnis' (Borkowsky t.a.p., p. 118-119). Mansfield noemt Borkowsky (1860-1947), leraar en laatstelijk schooldirecteur te Naumburg a.d. Saale, auteur van een groot aantal boeken over geschiedenis, beeldende kunst en literatuur, niet. Zie over hem Wilhelm Kosch et al. (ed.), *Deutsches Literatur-Lexikon, das 20. Jahrhundert: biographisches-bibliographisches Handbuch*, III, Berlin, 2001, kol. 437.

⁷⁴ Zie Louis Cazamian, *Revue anglo-américaine* 11 (1933/34), p. 150-151 (hier 150): 'ses amis reconnaîtront la personnalité discrètement voilée et le fin talent d'un de nos anglicistes...' Andere recensies, op die van Renaudet na in het algemeen zeer welwillend: *La nouvelle revue française* 45 (1935), p. 429-431 (Bernard Groethuyzen); *Historisch Tijdschrift* 13 (1934), p. 66 (Dom Charles Poulet); *Revue historique* 174 (1934), p. 577 (A. Renaudet); *Le Temps*, 18.4.1935, p. 3 (André Thérive). Iemand suggereerde mij dat er bij de naam Maison tevens sprake zou kunnen zijn van een toespeling op de naam Huizinga (die als auteur van het boekje gevoegelijk kan worden uitgesloten).

⁷⁵ Albert Maison, *Erasme*, Paris, 1933, p. 22: 'On se rendit à la paroisse. L'heure était matinale, la réunion presque clandestine. Nul parent à l'exception de la grand'mère, venue de Zwenberghem [!]. Une défaillance saisit la jeune femme au moment où elle traversait la cité où les rues commençaient à s'éveiller. Elle se sentait si chétive, point infime dans ce grand Rotterdam, avec ce petit être dans ses bras.'

⁷⁶ Maison, op. cit., p. 23: 'Le prêtre lui demanda quel prénom de baptême elle avait choisi pour l'enfant. Elle hésitait. Elle pensait à l'absent. Le prêtre répéta en flamand sa demande. Alors, elle répondit: «Érasme.»'

⁷⁷ Zweig kende uitstekend Frans, zeker waar het passieve kennis aanging. Hij had o.a. vertalingen uit het Frans van boeken van Emile Verhaeren gepubliceerd en was op een Franse auteur gepromoveerd. Zijn Franstalige brieven aan Roland zijn overigens bepaald niet foutloos, maar wemelen van de grammaticale missers.

⁷⁸ Zweig, *Triomf en tragiek*, p. 9.

⁷⁹ Maison, op. cit., p. 9: 'Celui qui fut le roi de la pensée européenne à l'une des heures les plus émouvantes de l'histoire n'est plus aujourd'hui qu'un grand nom. ... En effet, ce qui avait été jadis l'instrument de la gloire d'Érasme s'est trouvé être aussi l'occasion de sa défaveur. Érasme avait, pour la porter à travers les âges, confié sa pensée au latin. Or le latin ... disparaît de plus en plus de la vie intellectuelle.'

⁸⁰ Zweig, *Triumph und Tragik*, p. 86 e.v.

⁸¹ *Das Cristlich büchlein hern Erasmus Roterdamus genaît die Clage des Frids in allen nation vnd landen verworffen vertrieben vnd erlegt*, Augsburg, 1521 (VD16 E 3508).

⁸² Eén (curieus) voorbeeld uit verscheidene missers: in plaats van 'es ist dahin kommen, daß es thörllich, nerrisch und unchristlich ist, daß man den Mundt wider den Krieg öffnet', citeert Zweig: 'es ist dahin kommen, daß es als *thierlich*, nerrisch und unchristlich gilt' (mijn cursivering). Die slordigheden pleiten mijns inziens ervoor dat Zweig de vertaling zelf geraadpleegd heeft.

⁸³ Zweig, *Triumph und Tragik*, p. 65-73. Zweig duidt het werk meestal niet, zoals in het Duitse taalgebied gebruikelijk, als *Lob der Torheit* aan, maar als *Lob der Narrheit* (aldus *Triumph und Tragik*, p. 11; 62; 64; 71 (tweemaal); *Lob der Torheit* daarentegen p. 48; 76; 88). De weergave van de titel als *Lob der Narrheit* gaat mogelijk op Adolf Müller terug (*Leben des Erasmus*, p. 198; 230).

⁸⁴ *Triumph und Tragik*, p. 184: 'In Florenz erscheint zur gleichen Zeit, da der sterbende Erasmus sein geistiges Vermächtnis europäischer Eintracht den kommenden Geschlechtern als edelste Aufgabe hinterläßt, eines der entscheidendsten und verwegensten Bücher der Weltgeschichte, der berühmte »Principe« des Nicolo Machiavelli. In diesem mathematisch klaren Lehrbuch rücksichtsloser Macht- und Erfolgspolitik ist das Gegenprinzip des Erasmischen handgreiflich wie in einem Katechismus formuliert.'

⁸⁵ Cf. Maison, *Erasme*, p. 194: 'L'œuvre [*Institutio Principis Christiani*] n'est antérieure que de quelques années au fameux ouvrage de Machiavel, *Le Prince*. Alors que, dans son exposé cynique de la raison d'État, Machiavel compte parmi les vertus d'un prince la violence et la trahison et n'estime la religion qu'autant qu'elle peut servir à gouverner, Érasme prodiguait dans l'*Instruction* des conseils de sagesse et d'idéalisme politique à la Fénelon.'

⁸⁶ Huizinga, *Erasmus*, p. 204: 'Doch Erasmus begon den eenigen uitweg te overwegen, die hem langzamerhand overbleef: Leuven en de Nederlanden te verlaten en zijn bedreigde onafhankelijkheid terug te winnen.'

⁸⁷ Zweig, *Triomf en tragiek*, p. 179

⁸⁸ Hartmut Titze, 'Hochschulen', in: Dieter Langewiesche & Heinz-Elmar Tenorth (ed.), *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Band V: 1918-1945: Die Weimarer Republik und die nationalsozialistische Diktatur*, München, 1989, p. 212-216 ('Das Abgleiten der Studentenschaft in den völkischen Radikalismus'), vooral p.

215-216. De auteur concludeert: 'Die Studenten waren die erste soziale Gruppe in der deutschen Gesellschaft, die sich in öffentlich wirksamer Weise für die nationalsozialistische Ideologie empfänglich zeigte' (p. 216). Uitvoerder hierover Michael H. Kater, *Studentenschaft und Rechtsradikalismus in Deutschland 1918-1933: Eine sozialgeschichtliche Studie zur Bildungs Krise in der Weimarer Republik*, Hamburg, 1975, p. 153-162.

⁸⁹ *Journal of Modern History* 7 (1935), p. 365-366.

⁹⁰ 'the face is the face of Erasmus, even though the voice may occasionally seem the voice of another' (t.a.p.), naar Genesis 27:22.

⁹¹ Aldus Jan-Kees Karels, *Het stoeltje naar Erasmus niet op zāt*, Reformatorisch Dagblad van 23 juli 2012.

